

Roma clàssica

Josep Cervelló Autuori
Jordi Nadal Lorenzo
Josep Maria Palet Martínez

P08/04526/00971

Universitat Oberta
de Catalunya

www.uoc.edu

Índex

1. Objectius	5
2. Introducció	6
3. Contextualització històrica	10
4. Documentació	12
4.1. Lectures	12
4.2. Imatges	38
5. Bibliografia	43
5.1. Organització de l'espai a Roma i centuriacions	43
6. Activitats	45
6.1. Activitat 1	45
6.2. Activitat 2	45
6.3. Activitat 3	48
7. Glossari	49

1. Objectius

Aquest apartat té un doble vessant. D'una banda, hi ha el tema dedicat a la darrera gran civilització del món antic: la de la Roma clàssica. I de l'altra, és el punt d'arribada del "discurs" de l'assignatura, l'apartat que "tanca" el cercle que vam obrir en plantejar el problema de la relativitat en història i de l'oposició entre societats de discurs mític i societats de discurs lògic. Així, doncs, els objectius que han d'assolir els estudiants són els següents:

- Des del punt de vista dels **continguts històrics**, estudiar la història de la Roma clàssica, des de l'adveniment de la República fins a la caiguda de l'Imperi d'Occident.
- Pel que fa als **eixos temàtics de l'assignatura**, copsar-los tots tres: el de l'organització de l'espai i el de les concepcions del temps i del poder, ara des de la perspectiva del discurs lògic, en oposició al discurs mític.
- Des del punt de vista de l'**epistemologia i metodologia històriques**, entendre els mètodes de l'arqueologia de l'espai aplicats a l'organització territorial "racional" romana, i veure una hermenèutica textual comparativa entre textos sobre el poder d'una societat de discurs mític com és Egipte i d'una societat de discurs lògic com és Roma.

2. Introducció

Dèiem en l'apartat sobre els "Semites" que les arrels de la nostra civilització occidental actual són quatre: la tradició monoteïsta judaica, el llegat social i mític dels pobles indoeuropeus, la cultura clàssica grega i romana i el cristianisme. De totes aquestes arrels, però, una constitueix l'eix central a partir del qual té lloc la construcció cultural d'Occident. És, com és ben sabut, la civilització de la Roma clàssica, que podem considerar la nostra civilització "mare", tant pel que fa al dret, les arts, les tècniques, l'economia, la societat, les institucions i la mentalitat en general, com, sobretot, pel que fa a la llengua (el català i el castellà són, com sabeu, llengües neollatines o romàniques) i la tradició literària i cultural.

L'antiga Roma pot ser considerada com la civilització de "discurs lògic" per excel·lència del món antic, i des d'aquesta perspectiva la tractarem en aquest apartat, perquè el que ens interessa és, precisament, emfasitzar les diferències de comportament cultural entre societats de discurs mític i societats de discurs lògic. Però **seria un greu error creure que el discurs lògic és l'únic discurs ontològic dels romans, ni tan sols el dominant**. En aquest sentit, la comparació amb el món occidental laic actual pot ser distorsionadora. La societat actual ha emprès un procés de desacralització únic en la història de la humanitat, conseqüència, és cert, del discurs lògic, però conseqüència no necessària. Discurs mític i discurs lògic són incompatibles ontològicament, però no històricament o vivencialment, com ja hem vist en l'apartat "Grècia antiga" (vegeu-ne el tercer paràgraf de la introducció): conviuen en el temps i fins i tot en un mateix individu. A l'Occident polític, econòmic i acadèmic d'avui, el laïcisme extrem està a l'ordre del dia. A Roma, els dos discursos van conviure: el lògic, en aquests mateixos àmbits políticsocial, militar, administratiu, judicial, institucional i acadèmic; i el religiós, essencialment en l'àmbit de l'espiritualitat privada, íntima i familiar, i també en els mitjans rurals (sacralitat de boscos, aigües, camins, etc.). Tampoc no s'ha d'oblidar la difusió dels cultes místics grecs i orientals (com ara els d'Isis, Mitra o Cíbele), que van tenir gran predicament entre els romans i que, d'alguna manera, prepararen el triomf final del cristianisme. Ara bé, el llegat escrit, artístic i cultural en general de l'antiga Roma prové majoritàriament de l'estament polític i acadèmic, que, d'altra banda, era l'estament dirigent, i això fa que la civilització romana ens aparegui, com dèiem, com la civilització de discurs lògic per excel·lència del món antic, i que aquest tipus de discurs sigui essencial per a comprendre el comportament històric del romans.

Coliseu de Roma

Així, un dels aspectes en què el discurs lògic significa un canvi essencial és el de **les concepcions del temps i del passat**, que és un dels eixos temàtics d'aquest curs. Com sabem, en efecte, el discurs lògic significa l'aparició del temps seqüencial i de l'ontologia de l'esdeveniment, és a dir, de la història. En aquest apartat, aprofundirem sobre el funcionament del discurs històric pròpiament dit. Ho farem a partir de l'anàlisi de la **concepció** i de la **pràctica del poder a la Roma imperial**, tot estudiant com es forma i es defineix aquest poder en temps d'August. Per això, llegirem l'autobiografia del mateix August: les *Res Gestae Diui Augusti* (vegeu el quart punt de les "Lectures"). La simple existència d'aquest text, per oposició a la manca de "biografies" de sobirans de societats de discurs mític, es ja de per si reveladora. En una de les activitats (vegeu Activitat 2) us proposarem, a més, de comparar aquest tipus de poder "històric" amb el poder "còsmic" dels faraons egipcis. Veurem com l'oposició entre aquests dos discursos sobre el poder, qualitativament oposats, respon un cop més a la crucial dicotomia entre "discurs mític" i "discurs lògic".

Un altre àmbit en què es pot estudiar de manera ben eloqüent i plàstica la incidència del discurs lògic en el comportament cultural dels romans és el de **les concepcions de l'espai i l'organització del territori**. Reprenem, doncs, la problemàtica encetada en el apartat precedent en relació amb Grècia, que aquí tractarem en relació amb Roma. La treballarem a partir de la manera més característica (encara que no l'única) d'estructurar l'espai en el món romà: *l'ager diuisus et adsignatus*, el 'territori dividit i assignat'. Com hem vist respecte al món grec, en l'època clàssica ciutat i territori formen una realitat indivisible, perfectament delimitada i estructurada, que era assignada a una comunitat. En temps romans, en molts casos aquest espai era mesurat i dividit per tal de "racionalitzar-ne" l'explotació sota els paràmetres específics de Roma, és a dir, per tal de "classificar" les terres, definir-ne la complementarietat, planificar-ne els usos i repartir-les entre els diferents propietaris. Es tracta, doncs, de la implantació de nous projectes d'organització territorial que imposen l'empremta de Roma i que responen a un nou model planificador, amb voluntat de pautar la futura ocupació del territori. Aquestes noves maneres d'organitzar l'espai

també en signifiquen una nova conceptualització, relacionada amb la mentalitat del "discurs lògic" del món clàssic. Entre les noves maneres de dividir i repartir l'espai la centuriació és la més canònica, la que es considera més típicament romana. La *centuriatio* consistia a dividir les terres en unitats de dimensió variable (quadrades o rectangulars), anomenades *centúries*. Aquestes unitats eren produïdes per una xarxa formada per eixos paral·lels o perpendiculars denominada *limitatio* (de *limes*, camí o traça que serveix de límit entre centúries). Les centúries eren la base a partir de la qual es feia el repartiment de les terres, les divisions i assignacions dels lots de terra, una mena de graella o d'esquelet format per una xarxa de vies, que servia per a ordenar els repartiments seguint un sistema de coordenades cartesianes.

És important diferenciar la centuriació, la qual, com veieu, és pròpiament una manera d'organitzar l'espai, del cadastre, que es refereix a un règim de propietat de la terra concret: el mapa dels *fundi* o finques i propietats d'un territori. La centuriació és un sistema d'organització del territori genuïnament romà, que servia per a fer un cadastre, és a dir, el repartiment de la terra entre els propietaris. Per això, el mapa d'una centuriació no és en sentit estricte un mapa de propietats. Té, efectivament, una finalitat fiscal i planificadora, però també simbolitza un model, una "idea" sobre com s'ha de concebre i organitzar el territori ideal d'una ciutat ideal.

Biblioteca d'Efes (Turquia)

Els estudis sobre centuriacions tenen una llarga tradició en la recerca sobre el paisatge agrari de l'antiguitat. Van ser impulsats pels treballs pioners dels anys cinquanta i seixanta dels investigadors francesos Raymond Chevallier i Max Guy. Posteriorment, des del començament dels anys vuitanta, van conèixer una renovació en els mètodes i les tècniques de recerca per l'anomenat *Grup de Besançon*, dirigit pels historiadors de la Universitat de Besançon Gérard Chouquer, François Favory i Monique Clavel-Lévêque. El mètode per a l'estudi de xarxes centuriades impulsat per aquest equip defensava la detecció de les centuriacions en traces conservades i fossilitzades en la morfologia del paisatge actual, que era concebut com el resultat de transformacions successives. El criteri d'assignació cultural dels cadastres es basava sobretot en la modulació, és a dir, en la repetició d'una mètrica determinada, relacionada amb les mesures agràries romanes, que es pot detectar en eixos agraris fossilitzats en el paisatge actual. Les línies detectades en fotografies aèries i mapes topogràfics havien de seguir una orientació i un mòdul uniforme, basat en l'*actus*, mesura de longitud característica de l'època romana. El mòdul més utilitzat en les centuriacions era el de 20 *actus*, és a dir, la xarxa estava formada per una trama o retícula teòrica en què cada centúria mesura 20 × 20 *actus*. Tanmateix, les centuriacions podien presentar altres mòduls, com per exemple el de 20 × 40 *actus* o el de 15 × 15 *actus*, que es feien servir a bastament durant el triumvirat i en època d'August. De fet, avui es coneixen prop d'una trentena de mòduls diferents per tot l'Imperi.

La recerca impulsada des de Besançon era d'orientació teòrica materialista i marxista: l'estudi de l'expansió del poder de Roma per les províncies s'havia dut a terme segons un plànol simple i racional, en el qual la centuriació ocupava un lloc essencial. Aquesta centuriació hauria ofert el marc adequat per a l'apropiació del sòl provincial per part de rics propietaris sorgits de l'emigració civil o militar romana i italiana o per indígenes aliats de Roma. Però en la dècada dels noranta el "paradigma cadastral" ha estat qüestionat per autors com el mateix G. Chouquer, un dels principals investigadors francesos que ha treballat el tema, i s'ha renunciat a l'intent de descriure l'apropiació del sòl per Roma només a partir de l'estudi dels parcel·lars fòssils. Actualment, els estudis de territori incorporen dades diverses sobre la morfologia del paisatge, el poblament i les transformacions del medi, etc., que contribueixen a crear una imatge del territori romà més pròxima a la realitat.

3. Contextualització històrica

Com en l'apartat de "Grècia antiga", les lectures de contextualització històrica d'aquest tema les farem sobre els **mòduls** en suport paper (concretament el d'"Història de Roma"). Seguiu les pautes següents:

En l'apartat d'"Europa" ja hem estudiat la Roma monàrquica. Ara es tracta que fixeu la cronologia general i els trets fonamentals de la història de Roma des de l'adveniment de la República fins a la caiguda de l'Imperi d'Occident (etapes, institucions, magistratures, esdeveniments principals, etc.).

Estudieu els trets fonamentals de l'**expansió territorial romana** durant la República (del subapartat "L'inici de la conquesta romana i la guerra contra els samnites" fins a "L'expansió a Grècia i a Occident", i els subapartats "Pompeu el Gran i la seva època" i "El primer triumvirat") i durant l'Imperi (des del subapartat "August" fins a "De Nerva a Còmmode. La dinastia dels antonins"). Feu servir els mapes de la primera i la segona guerres púniques (pàg. 39), la Mediterrània entre l'any 146 aC i l'any 70 dC (pàg. 49), l'extensió de l'Imperi Romà (pàg. 58), les colònies fundades en temps d'August i Tiberi, i de Claudi a Marc Aureli (pàg. 62) i les províncies de l'Imperi Romà. Segle II dC (pàg. 66).

Treballeu amb més atenció el **problema agrari a la Itàlia del segle II aC i les reformes dels Gracs** (subapartat "Els Gracs"). Això us servirà per a la qüestió de les centuriacions i dels cadastres romans.

Estudieu també amb cura el tema del **pas de la República a l'Imperi**, és a dir, l'edat de Cèsar i d'August i la progressiva assumpció per August de les prerrogatives imperials (els subapartats "El primer triumvirat", "Gai Juli Cèsar" i "August"). De fet, com sabeu, legalment Roma no va deixar de ser una República, de la qual August no era sinó el *princeps* ('el primer'), però en la pràctica, la política de Cèsar va conduir a la fundació de la nova monarquia imperial. Això us servirà per a la qüestió de les concepcions del poder a Roma.

Panteó d'Agripa (Roma)

4. Documentació

4.1. Lectures

Les lectures d'aquest tema són quatre. Tres estan dedicades a l'espai i l'organització del territori en època romana. La darrera és una font antiga que permet de treballar la qüestió de les concepcions romanes del poder per oposició a les del discurs mític.

El primer text, "La cadastració en l'espai imperial. Memòria i raó¹", és obra de la historiadora francesa Monique Clavel-Lévêque i va ser publicat a la revista *L'Avenç* (núm. 167) el febrer del 1993. M. Clavel-Lévêque és un dels membres del ja citat Grup de Besançon (vegeu la "Introducció"). En l'interessant article que us proposem fa una exposició breu i molt clara dels conceptes de cadastració i centuriació (termes que cal no confondre), ofereix una visió històrica del desenvolupament i la difusió d'aquest tipus d'organització territorial a l'Imperi Romà i acaba amb unes reflexions sobre la funció i el significat d'aquestes formes d'estructuració i d'ordenació de l'espai a l'època romana.

⁽¹⁾La Cadastració en l'Espai Imperial. Memòria i Raó

Monique Clavel-Lévêque
Professora d'Història Antiga a la Universitat de Besançon.

Cadastrament i centuriació han constituït, en el món romà, un fenomen d'una immensa repercussió històrica i espacial que reflecteix un veritable "inventari del món". Els cadastres han deixat importants vestigis en els nostres paisatges, les centuriacions han aportat la seva contribució a les nostres pràctiques i llenguatges tècnics.

La cadastració, en ella mateixa, no és cap novetat. Al contrari, s'inscriu en una llarga tradició –que no és únicament grega– de percepció de l'espai i organització dels paisatges per finalitats diverses. El cas de la centuriació és diferent, ja que es tracta d'una creació romana, un dels símbols de l'Imperi (*signa Imperii*).

Cal precisar que els dos termes, sovint confosos pel període romà, no designen una mateixa realitat. Actualment, la precisió lexical es fa indispensable a l'hora d'escriure la història dels paisatges romans, en un moment en què l'abundant invenció de trames cadastrals fundades únicament sobre els criteris morfològics corre el risc de buidar la recerca de tota significació històrica. Segurament, en la llarga durada de la història romana, els paisatges de l'Imperi han conegut gran nombre d'ordenacions i reordenacions de més o menys gran envergadura que guarden el testimoni de les intervencions dels agrimensors, geòmetres i altres tècnics mesuradors. Però la realització d'obres tan grans sobre un territori revela un poder de decisió, en el marc de conjuntures precises. Si s'amaguen aquestes evidències, la història perd els seus signes distintius i l'historiador, el seu objecte d'estudi.

Ciutat, Territori i Centuriació

El recurs a les fonts tècniques, en especial als textos del *Corpus Agrimensorum Romanorum*, reexplorat des de fa ben poc, ha contribuït a valorar les recerques sobre la morfologia dels paisatges, sobre la part que les xarxes centuriades hi han pogut prendre. Les noves aportacions de l'arqueologia agrària, per la seva banda, han confirmat la necessitat d'observar de prop les complexes distincions desenvolupades pels autors del *Corpus Agrimensorum* per comprendre millor els diferents tipus i nivells de delimitació del sòl, el funcionament de les centuriacions, les raons i les modalitats de les superposicions observades de trames centuriades. És a dir, ja no ens podem acontentar només d'una aproximació morfològica

per abordar la història de les centuriacions, ja que la centuriació no és una forma sense història.

Si bé l'Imperi Romà va ser globalment cadastrat, és clar que mai no va ser centuriat en la seva totalitat. Des d'August fins a Dioclecià, com a mínim, agrimensura, mesuració, cens dels espais, dels béns, dels homes van marcar el ritme, amb intensitat diversa, de la dominació de la terra habitada (*oikoumene*). Tot i que ignorem les pràctiques anteriors, és clar que l'establiment d'un cadastre, en el sentit general de territori d'una comunitat (*gens*) o d'una ciutat, va ser indispensable després de cada conquesta romana. Una estimació territorial, ni que fos aproximada, anotada en els registres (els *libri*), constituïa un preàmbul necessari a tota repartició fiscal, independentment de l'existència de representacions planimètriques. Que un cadastre d'aquestes característiques hagi estat realitzat en cada ciutat des del període republicà i que hagi estat degudament recollit en els arxius del *princeps* sota l'Imperi, és un fet que es desprèn de tota la documentació sobre agrimensura.

Per la resta, el llatí no ha designat mai aquesta realitat territorial amb un únic mot. Els romans ignoraven el terme "cadastre", potser originari del grec tardà *katastikhon* que insistia sobretot en el caràcter "ben establert", sobre la garantia, la confiança (*fides*) dels documents.

Quant al terme "centuriació", aquest designa a la vegada una pràctica i el seu producte tangible, limitat, en el paisatge. És a dir, una forma específica de *limitatio*, cridada a convertir-se en dominant. Però és clar que només una part d'extensió i localització variable del territori d'una ciutat va ser centuriada per una trama de "*limites* organitzats", segons el terme de Siculus Flaccus. Per ella mateixa, una centuriació no pot definir un territori, però el pot representar i pot descobrir en ell la lògica de la implantació, de la organització i del desenvolupament. La centuriació caracteritza determinades categories de terres "dividides i assignades" i implica, per aquestes operacions molt precises i estrictament programades, l'existència de mapes (*formae*) que representen, a escala, la zona en qüestió.

La dinàmica d'un territori, d'una ciutat, el triomf o el fracàs d'un projecte d'ordenació, l'evolució territorial i econòmica passen obligatòriament per importants reordenacions del paisatge, que han remodelat les terres en el transcurs dels segles. És tota la qüestió de la sedimentació paisatgística que no es posa en termes simples, ja que les reordenacions poden afectar el territori de forma diferent, de vegades en el seu conjunt, d'altres només parcialment.

D'aquesta manera s'estructuren figures complexes en les quals la successió genealògica pot marcar la pauta tant dels grans moments que acompanyen la història general com de l'evolució diferencial en l'àmbit d'una ciutat. Sabem també que, en certs casos específics, les relacions sobre el terreny es fan molt complexes i, per tant, difícils de desxifrar actualment. Es pot donar el cas, per exemple, d'una ciutat que s'estén sobre el territori veí perquè el seu se li ha fet petit, o bé l'altre cas que la immensitat original d'un territori imposi noves solucions organitzadores. Aquesta és la situació de Mèrida, on existien quatre prefectures estructurades amb centuriacions, no per força amb la mateixa orientació que la centuriació pròpia de Mèrida.

Finalment, cal avançar l'eventualitat de les centuriacions "transterritorials" que depassen els límits de les ciutats. Sembla difícil d'admetre la seva existència si es segueixen al peu de la lletra els textos del *Corpus Agrimensorum* que defineixen un *ager* per l'àmbit jurisdiccional dels seus magistrats. Aquesta és la interpretació que cal donar al passatge abusivament utilitzat de *Siculus Flaccus* pel qual una "*pertica complerta*" engloba els territoris de les comunitats (*gentes*) reunides, després de la victòria romana, en una mateixa ciutat. Actualment, no hi ha res que autoritzi a identificar les pseudo-centuriacions transterritorials amb les trames cadastrals d'ampli abast, ben testimoniades en les colonitzacions pioneres d'època imperial. El contingut de les lleis municipals que ens són conegudes tampoc no apunten cap a aquesta direcció. La implantació d'aquestes veritables xarxes de centúries no s'ha fet evidentment a l'atzar, és el resultat d'una lògica històrica que no ha estat ni immutable ni lineal.

En tots els casos, la centuriació apareix com indissociable d'un ordre nou i renovable, normalitzador i normatiu. Però els plans reguladors –ortogonals i orientats–, tant en els camps com en les ciutats, no imposen les seves quadrícules mecànicament sinó de forma flexible.

Els paisatges mesurats i les terres quadriculades responen, en primer lloc, de manera més o menys precoç, a una lògica sorgida de la conquesta, del dret de guerra: els autors del *Corpus Agrimensorum* ho diuen clarament. Aquesta lògica suposa el domini global del territori; articula la gestió dels homes, dels béns i de l'espai; té en compte a la vegada les realitats d'exploació i les exigències de desenvolupament de les regions integrades al món romà. Ara bé, aquesta lògica, per ser eficaç, ha hagut de saber integrar les formes i els espais heretats del passat, deixats, retornats o concedits als antics ocupants. Així,

la "dominació" formal (i indiscutible tot i que sempre relativa) de la centuriació, encara fàcilment observable i perceptible per la seva regularitat, tendeix fonamentalment a la plurifuncionalitat, cospada i teoritzada pels antics com una expressió de l'ordre del món.

Sota aquesta perspectiva, allò que és radicalment nou a l'època romana és l'amplitud del fenomen, l'extensió geogràfica dels cadastres (*limitationes*), sense precedents en relació amb les experiències anteriors i la difusió de "models" en el moment en què la centuriació va marcar progressivament el sòl de les diverses regions del món romà.

La Centuriació i les Grans Etapes del'Organització Cadastral

L'expansió espacial de les centuriacions no és producte d'una evolució estrictament lineal sinó que segueix a la vegada les conquestes, l'extensió de l'*ager publicus*, l'amplitud i la natura dels sectors a reestructurar així com els canvis d'equilibri i de política en la gestió dels recursos de l'espai romà.

En aquesta breu presentació no es tracta de protar a terme un treball exhaustiu o de fer una síntesi definitiva dels territoris centuriats que seria, com a mínim, atzarosa. Només em proposo de fer un ràpid estat de la qüestió, exposar els debats i les línies d'investigació obertes en un domini de la recerca relativament recent i encara fluctuant on es produeixen contínues aportacions de noves eines conceptuals i tècniques, a més d'augmentar la quantitat d'informació disponible.

En aquest sentit, cal precisar que les dades actuals –parcials i discontinües– privilegien unes regions sobre les altres (en especial Itàlia respecte a les províncies) i certs períodes (del segle I abans de la nostra era al segle I després de la nostra era) sense que això no esgoti ni el sentit ni el funcionament històric de la centuriació.

- Gènesi i posada a punt italiana (segles IV-II)

La fase "genètica" d'aquesta eina d'estructuració espacial es capbussa en la multiplicitat de les herències geomètriques, estudiades encara parcialment en el sòl d'Itàlia meridional. Però malauradament manquen més investigacions sobre les pràctiques metrològiques agràries, tan empíriques com conceptuals. Segurament d'altres formes de síntesi morfo-metrològiques associades a les pràctiques agràries i a altres *savoir-faire* deuen haver jugat un paper important en diferents indrets.

Actualment, la fase precoç estudiada a la Itàlia centre-meridional de la segona meitat del segle IV i inicis del III (trames cadastrals més o menys articulades amb seccions de les vies consulars, com l'Àpia), mostra, entorn d'Alba Fucens, una estructuració del sòl que podria ser una de les primeres formes de centuriació.

A partir d'aquesta constatació, el problema radica en saber si cal localitzar en la zona del Laci-Campania el pas d'una prehistòria a una protohistòria de la centuriació. Això encara és ben difícil d'esbrinar, tot i que en els anys 260 en la Itàlia centre-meridional es van produir noves ordenacions territorials i rurals posteriors a les grans victòries romanes on, possiblement, les experiències cadastrals anteriors, indígenes i/o gregues, van jugar un paper important.

De fet, allò que podem conèixer actualment de l'evolució última d'aquesta maduració, la situaria no pas en la Itàlia del sud, sinó més aviat en la vall del Po, rica en grans planes on altres organitzacions agràries ja havien estructurat des de ben aviat espais i paisatges. Des de fa temps, en la Cisalpina (Pàdua, Mòdena, Rímíni, Bolònia) han estat descobertes les primeres trames centuriades en les quals es materialitzava la nova situació política imposada per les grans victòries romanes.

El model de la centuriació s'acabà de perfeccionar en la segona meitat del segle III i els primers decenniis del segle II abans de la nostra era. Una etapa important d'aquest procés va ser la *Lex Flaminia* (l'any 232) i la parcel·lació de l'antic territori dels sènon, a la Cisalpina (*ager Gallicus*). Les formes d'intervenció territorial romanes, amb el seu corol·lari de desplaçaments de població, de confiscacions de terres, de reestructuració de l'ús del sòl, d'instal·lació de colons i d'obertura de grans vies de penetració, creen les condicions necessàries per a la utilització d'instruments d'organització espacial adaptables, fàcil de concebre i de modelar, així com ràpids de posar en pràctica.

D'aquesta manera, en el curs d'intervencions intenses i ininterrompudes, la centuriació ha pogut evolucionar en l'entorn militar-agrimensor cap a un instrument cada vegada millor fins arribar a l'òptim al tombant dels segles III-II amb el mòdul, no fix però llargament testimoniad, de 20x20 *actus*, la comoditat de la qual resultà ràpidament demostrada a l'hora de fer la divisió en lots de terres.

- La gran difusió mediterrània (segles II-I)

La ràpida difusió de la centuriació en els segles II-I està relacionada a una veritable explosió de l'*ager publicus*. Des d'aleshores, després de la conquesta de la Península Ibèrica, Macedònia i Istria, la centuriació s'imposa com a referència popular fins i tot en el teatre de Plaute.

En endavant, els agrimensors (*finitores*) treballaran arreu per tal de definir els espais i redissenyar el món nou acabat de néixer de la victòria romana. Aquesta és ben bé la realitat de l'època, moment en què es multipliquen les submissions sense condicions (*deditiones*) de comunitats de vençuts i que Roma victoriosa confisca les seves terres i ciutats segons la voluntat del poble i del Senat, malgrat els tractats i les aliances (*fides*) que havia establert. Des de principis del segle II i fins el segle I les decisions oficials i els textos ho afirmen així per Hispània (per exemple, el decret de L.Aemilius Paulus el 189, o el Decret de C. Marius del 104) on certes centuriacions pioneres ja poden materialitzar l'amplitud de l'empresa romana. Com bé sabem, no hi fa res que els colons i les colònies no siguin nombroses, perquè la centuriació marca també el sòl no colonial (Empúries o Gracchuris, per exemple). Les mines, per tant, no eren l'únic atractiu dels possessors del "domini públic" en el moment en què aquest es converteix en el debat polític més important.

Tot i que aquest no és el lloc per abordar els debats i els enfrontaments que van marcant el ritme de la vida política romana a l'entorn de l'ús de l'*ager publicus* italià i provincial (de la *Lex Licinia-Sextia* a les lleis agràries successives, les dels germans Grac i les posteriors), és evident que un salt endavant de les centuriacions s'opera en aquest context. La insistència del *Corpus Agrimensorum* sobre les intervencions agràries de l'època dels germans Grac, de Mari i de Sul·la és, des d'aquest punt de vista, molt revelador.

El període dels Grac funciona com un referent fundador que correspon perfectament bé a la dinàmica que inaugura. És el moment en què la centuriació, amb les seves immenses capacitats d'adaptació a les condicions locals que havia adquirit amb anterioritat, sembla aconseguir una difusió generalitzada. La centuriació, per l'amplada mediterrània de la seva distribució (dins dels límits de l'expansió del moment), marca els paisatges de manera desconeguda fins aleshores.

El cas de la colonització de Cartago és emblemàtic perquè revela com la centuriació és concebuda pels grups dirigents de Roma com allò que realment és: la fixació visible sobre el terreny d'un sistema de dominació política i social, difícil d'estalviar a les bones terres de la campanya (*ager Campanus*) però d'exportació favorable a les províncies.

En aquest sentit, la centuriació polaritza les posicions i desvela les voluntats polítiques d'utilitzar –llegiu desviar–, amb o sense límits, els instruments temibles que són a la vegada les fundacions colonials (*deductiones*) i l'àmbit de l'ocupació i control (*possessio*) de les terres públiques. La progressió de les centuriacions –sigui quin sigui en mòdul utilitzat, sovint inferior a 20x20 *actus*– sembla portar un ritme perfectament paral·lel tant a Itàlia com a les províncies, tot i que les proporcions siguin diferents. La centuriació contribueix arreu a organitzar les delicades relacions amb la població local i acompanya tot el seguit de contestacions o de sagnants enfrontaments armats. L'accés a la terra esdevé un problema de primer ordre si tenim en compte que la proliferació de les trames cadastrals no afecta únicament les colònies, com s'ha afirmat erròniament durant bastant temps. De fet, la centuriació depassa el marc colonial i afecta en general les terres disponibles de l'*ager publicus*, segons les modalitats que indiquen els textos. D'aquesta manera, a despit de la transformació de la Transalpina en província –precoç o no– o de l'estatut jurídic de Narbona, diferents formes d'organització i d'implantació d'hàbitats, datats per l'arqueologia de la fi del segle II i de l'I, no són indiferents a la implantació de vàries xarxes cadastrals (a Béziers o Nîmes per exemple), sempre construïdes en relació amb importants centres pre-romans.

La fase cesariana posà fi a l'evolució dels cadastres (*limitationes*) republicans, amb les seves intervencions a Itàlia i les províncies ja existents: a les dues d'Hispània, a la Transalpina, Ilíria, Grècia i especialment a l'Àfrica on aquestes són considerades com un mitjà per acabar amb les guerres civils. No obstant, aquestes centuriacions, integrades a les realitzacions o als projectes decidits poc abans o després del 44 (Urso, Narbona, Arles, Augst, Corinte, i d'altres), afecten per primera vegada zones verges de tota colonització pre-romana amb les fundacions colonials (*deductiones*) de Lyon i d'Augst, potser dins de l'àmbit de les actuacions de L.Munatius Plancus. Aleshores, la qüestió és saber si cal autonomitzar aquesta etapa o introduir-la en una fase més gran cesaro-triunviral, o bé cesaro-augustana.

De fet, la segona meitat del segle I abans de la nostra era correspon a una fase d'assignacions sistemàtiques que posa fi a les guerres civils. Cal, en efecte, instal·lar els soldats llicenciats i els veterans –fenomen que es fa necessari fins el 31– i cal organitzar

arreu, a Itàlia i a les províncies, quadres efectius de control i d'integració dels provincials. S'ha de dir, finalment que la construcció d'aquestes centuriacions és indissociable a l'establiment de clienteles, la difusió de la ciutat i del dret llatí (el cas és ben conegut pel que fa a la Transalpina). En aquest aspecte, la fase cesariana no va ser sempre innovadora, però donà als marcs jurídics i administratius disponibles una obertura que inaugurarà l'era imperial. Des d'aquest moment, les centuriacions van depassar el vell món mediterrani per copsar el cor de l'Europa continental.

- La universalització i les centuriacions imperials

No es tracta de dir que cada gran "generació" ha fet "taula rasa" de les obres de centuriació precedents. La diferent pervivència i la pesantor de les estructures rurals van en contra d'aquesta idea. Tampoc no es tracta d'anunciar un salt estrictament quantitatiu, ben difícil d'avaluar des del moment en què bon nombre de realitzacions imperials són en realitat reorganitzacions de trames preexistents. Però crec que s'ha de precisar que les centuriacions van jugar un paper motor en el creixement econòmic de l'Imperi, en raó de la racionalitat de les seves estructures i de les seves capacitats per estimular totes les potencialitats de producció. És ben clar en l'Alt imperi amb el funcionament integrat de les *villae* i en relació amb els sectors especulatiu i el mercat, considerablement engrandit a les dimensions de tota la terra habitada (*oikoumene*).

De fet, el període Imperial és encara molt mal conegut per poder mesurar la distribució cronològica de gran part de les centuriacions. Apreciació paradoxal per a un període en el qual els textos i l'epigrafia podrien enriquir i precisar considerablement les dades. Més paradoxal encara si tenim en compte que, tot i que les conquestes que es realitzen o es conclouen afecten espais més petits, les reorganitzacions territorials prenen una volada radicalment nova. El fet és que des del segle I de la nostra era fins a començaments del II, la corva de centuriacions mostra un veritable creixement.

Els cadastres d'època d'August es realitzen sota l'impuls de les adquisicions anteriors que condueixen a la sistematització del cens i a l'arxivament centralitzat dels documents cadastrals al mateix temps que es procedeix a la mesuració de l'Imperi sota les ordres del *princeps*, únic senyor de l'*oikoumene* després de la batalla d'Actium.

En aquest nou ordre mundial l'Occident, unit entorn del *princeps*, ha adquirit una nova força, estratègica i ideològica, en la qual les centuriacions d'August juguen un paper important. D'una part, aquestes es multipliquen per estimular la posada en valor de grans territoris, és el cas de Mèrida, amb les seves quatre prefectures, o el de certes ciutats de la narbonense, com Nîmes, que ja havia conegut intervencions agràries anteriors. D'altra banda, les centuriacions segueixen el ritme de les noves conquestes, marcant simbòlicament, com en el cas d'Aosta, el domini dels ports de muntanya i de les valls de l'arc alpí. El període Juli-Claudi, ben poc estudiat des d'aquest punt de vista, ha de ser avaluat de nou. En efecte, aquest es caracteritza per una nova progressió de les conquestes i per operacions importants sobre l'*ager publicus* que posen en sintonia centuriacions i construccions de *villae*. Així succeeix a Bretanya (Gran Bretanya) poc temps després de la conquesta (trama de Colchester, Camulodunum), a les riberes renanes de Colònia i al voltant de Treveris i les regions danubianes com la Nòrica, on es realitza la trama de Virunum, nova capital de la regió sota Claudi. Després de la crisi del 68-70, que no representa cap ruptura en aquest tema, en el període dels Flavis les centuriacions continuen imposant-se dins d'un context militar de conquesta i de pacificació, en unes condicions bastant semblants sobre el terreny als grans treballs de cadastració republicans dels segles II i I. Aquest és el cas en el Rhin meridional, en els camps decumans o a gran bretanya (Norfolk) en relació amb la revolta i posterior derrota de la reina Búdica i els Icenis.

Des d'aquest moment, les zones frontereres coneixent l'implantació de les trames cadastrals més o menys importants, lligades a les fundacions colonials (*deductiones*), al desenvolupament de les grans vies estratègiques, a la defensa en profunditat del *limes*, a la consolidació de les fronteres i a les darreres grans conquestes territorials com la Dàcia, on Trajà es va fer acompanyar de l'agrimensor Balbus.

Així mateix, des de la fi del segle II i principis del III, a la Nòrica (si és que les centuriacions de Solva i de Lauriacum es poden datar a l'època dels Severs) les centuriacions acompanyen a una notable expansió de la vida camperola que s'ha de relacionar amb la presència massiva de militars i amb les estructures de defensa frontereres.

En resum, podem dir que la centuriació de l'espai imperial aconsegueix una autèntica universalització en l'Alt imperi, tot i que el fenomen ens és molt imperfectament conegut.

Si la problemàtica històrica és diferent a l'Antiguitat tardana (segles IV-V), personalment no estic segura que un eina com la centuriació, que ha crescut amb l'Imperi i el poder central, continuï sent una part constitutiva de l'entramat rural i un quadre de referència de la vida camperola, si més no a partir de Teodosi el qual no era indiferent a les realitats

i a les noves preocupacions del procés de mutació que començava en aquella època. Per aquest període, la recerca encara està a les beceroles.

La Centuriació i la Memòria de l'Espai

Els importants testimonis que han arribat fins a nosaltres d'aquest sistema de limitació i ordenació de l'espai antic no poden ser deguts a l'atzar. La forma de centuriació es construeix lentament a mesura que l'ús programat i legal del domini públic del poble romà porta el poder central a fer de l'assignació i de la divisió de les terres el nucli d'un sistema geopolític susceptible de ser difós per tot l'Imperi. Això condueix la centuriació a funcionar com una "prolongació fins a l'infinit" de l'espai romà.

En la Península Ibèrica, la distribució de les centuriacions es fa sobretot en les zones de conquesta més antiga i les més riques: les valls dels grans rius (Tajo, Guadalquivir, Guadiana, Ebre) i en el litoral mediterrani, de Gibraltar als Pirineus. Les centuriacions contribueixen així a dominar i estimular les grans comunicacions i els grans sectors productius i especulatius. Les Gal·lies ofereixen una fisonomia bastant propera amb densitats de centuriacions força contrastades. Són particularment nombroses al litoral mediterrani, a la vall del Ròdan i al nord-est, especialment en l'eix renà.

En les províncies reno-danubianes (de Bèlgica i les dues Germànies a Rhètia i Nòrica) les trames cadastrals presenten un desenvolupament desigual, tot i que una veritable rierada de centuriacions marca el camí al llarg del *limes*. Bon nombre d'aquestes xarxes de centúries han estructurat algunes ciutats belgues, del Somme a la desembocadura del Rin. En concret, la gran xarxa de Tongres (fins a Maastricht) podria recordar a les dures repressions posteriors a les revoltes que va patir la zona en el segle I. En la Germània inferior, les darreres implantacions romanes de Nimega fins el Neckar semblen presentar unes trames menys perceptibles. Contràriament, en la Germània superior, tant la riba esquerra del Rin (des de l'Alsàcia a Mayence i Basilea), com la riba dreta (el Sarre, el país de Bade i Wetterau) van ser profusament centuriades. El cas de Gran Bretanya és exemplar per la versemblant rapidesa en la implantació de les xarxes centuriades. Les centuriacions, com bé sabem actualment, van quadricular el sòl britànic on, durant molt de temps, s'havia privilegiat l'organització pre-romana de les terres, del tipus *celtic fields*. Diferents xarxes es poden reconèixer actualment en el territori de les colònies (Colchester, Lincoln, Gloucester) i al voltant de les capitals de les comunitats indígenes. Les intervencions territorials de Roma es localitzen netament en l'est (de Kent a Fens), en el litoral i en les grans valls (la del Tàmesi especialment). En aquesta província de l'extrem del món romà, com arreu de l'Imperi, les centuriacions s'articulen amb les grans vies i coincideixen amb el mapa de la implantació de les *villae*. Aquí, com arreu, les centuriacions estimulen les transformacions rurals i constitueixen matrius d'organització a gran escala, molt eficaces en zones d'aiguamolls (Fens, Romney), en el marc d'una posada en valor i d'una colonització programades. La universalització d'aquestes grans organitzacions del paisatge és deguda a les seves capacitats d'adaptació i de funcionament plural; al seu dinamisme sintètic tant com a la seva creació voluntària.

Els cadastres han permès Roma d'exercir un control eficaç en moments especialment delicats i en zones estratègiques per a l'equilibri imperial i provincial. Això és cert especialment per a les xarxes cadastrals conseqüència de la conquesta o construïdes després d'una revolta, que trenquen i remodelen ràpidament els equilibris anteriors. Des d'aquesta perspectiva, les xarxes cadastrals han servit d'avançada a la pacificació, a la progressió de la pau romana. És tota la capacitat de les centuriacions extracoloniales la que permet intervenir amb flexibilitat, fins i tot entre els pobles "amics", i controlar les poblacions i els hàbitats indígenes. Aquesta necessitat durable d'intervenció ràpida mesura la força de recolzament que ha representat, en especial, les centuriacions de les fronteres, compresa la protecció en profunditat de les províncies.

En definitiva, les trames centuriades han contribuït magistralment a dilatar al màxim l'espai útil de l'imperi, permetent al sistema cadastral de construir progressivament en funció del medi la indispensable concertació paisatgística. Han permès de gestionar millor les transformacions successives dels camps i d'articular un desenvolupament progressiu i flexible de les potencialitats productives d'acord amb les diverses realitats regionals. Optimitzant les tècniques i les pràctiques d'instal·lació, les centuriacions han integrat en un mateix conjunt coherent la construcció de sòls agrícoles, la protecció contra l'erosió (terrasses, talussos, etc.) i la regulació del sistema d'aigües (fossats, drenatges, etc.). Els cadastres imperials de front *pionnier* i els grans arranjaments de terres porten a terme la lògica de la colonització, amb la conquesta i la posada en servei de les noves terres. A tot arreu els cadastres, incorporant les estructures de la producció rural (explotacions mineres, forestals, pastorals, tallers ceràmics o altres...) en un mateix conjunt, associen els sectors centuriats d'alta valoració i les zones d'explotació tradicional.

La síntesi entre organització de l'espai i relacions socials que aquestes intervencions creen i orienten en un territori participen directament en la realització del *consensus* que

suposa la pau romana. Lluny de la simplicitat que les reduiria a una trama teòrica i buida, les centuriacions han contribuït notablement a armonitzar els lligams entre hàbitats, àrees llocs de treball, llocs sagrats, necròpolis, vies i camins, així com cursos d'aigua. És a dir, entre l'espai feréstec (boscos, aiguamolls, muntanyes, erms) i l'espai dominant de les zones centuriades.

Quan els llocs importants del paisatge com cruïlles, tombes, etc., contribueixen a la delimitació de l'entorn quotidià, la flexibilitat de les trames de la centuriació es pot integrar en l'espai social i mental de la comunitat recolzant-se en els usos immemorials i les herències simbòliques.

El funcionament simbòlic (protecció sagrada i festes relacionades amb els límits, rituals entorn de les fites sota protecció de Júpiter...) garanteix així la síntesi permanent entre passat i present, la mobilitat de les propietats i possessions, les variacions en el parcel·lari i, fins i tot els canvis més profunds en el paisatge que, per oposar-se el menys possible al hàbit, s'articulen sobre les restes de les antigues trames paisatgístiques. És precisament aquest fet el que explica que una part important de les estructures del paisatge antic hagin arribat fins als nostres dies.

Cadastrals i centuriacions s'afirmen així, fins en les figures que dibuixen, com a matrius d'enregistrament dels arranjaments successius del territori, de la gestió progressiva del medi, on queden sovint per desxifrar les relacions entre els homes. D'aquests espais cada vegada més grans, avaluats, mesurats, delimitats i estructurats al llarg de sis segles d'història de Roma, el que resta de manera més evident són les centuriacions. Ara bé, malgrat la seva evidència i perennització, les centuriacions no haurien d'obsessionar els enfocaments dels historiadors de la ruralitat antiga ja que la inèrcia del paisatge no ofereix respostes plenament satisfactòries a les complexes i dràstiques mutacions de les societats rurals, els canvis de les relacions amb la terra. La construcció racional, geomètrica i harmònica de la part regularitzada dels camps va cridar l'atenció des de ben aviat. Des de l'Antiguitat tardana i l'Edat Mitjana, la transmissió dels textos dels agrimensors parla d'aquesta fascinació. És impressionant constatar que la part regularitzada de l'espai rural prolonga fins als nostres dies les "ferides" del territori, les cicatrius profundes i fins avui indelebles deixades sobre el sòl per les intervencions voluntàries i sovint programades després de confiscacions de terres o desplaçaments de poblacions, però que parla també de la forta tensió de les societats, de les seves capacitats per dominar medis sovint difícils i heterogenis. Llavors, ¿aquesta centuriació- memòria, creació del llenguatge cadastral, enregistra en la part racional del paisatge la "part maleïda" de la història? Aquella que està destinada a perviure.

Monique Clavel-Lévêque (1993). "La Cadastració en l'Espai Imperial. Memòria i Raó". *L'Avenç* (traducció de Jordi Cortadella, núm. 167, febrer).

El segon text, "Les fonts clàssiques, les centuriacions i el territori²", és de Josep Maria Palet i serveix d'introducció a les fonts antigues que utilitza l'historiador per a l'estudi de les centuriacions i l'organització del territori en època romana. Tracta sobretot de la tasca dels agrimensors, de les característiques teòriques i pràctiques de la seva obra i dels escrits a partir dels quals la coneixem, recollits en el *Corpus Agrimensorum Romanorum*. La lectura complementa l'anterior i us ajudarà a comprendre alguna qüestió que l'article precedent "dóna per sabuda".

⁽²⁾ Les fonts clàssiques, les centuriacions i el territori

Josep Maria Palet Martínez

Una de les principals fonts literàries pel coneixement de l'organització del territori en l'època romana és el conjunt de breus tractats i escrits en llatí que coneixem amb el nom de *Corpus Agrimensorum Romanorum*. Es tracta d'una obra molt valuosa, de caràcter general, per a conèixer els models d'organització del territori. Segurament el *Corpus* és una recopilació d'instruccions per als agrimensors encarregats de conduir les missions sobre el terreny. El seu objectiu era servir d'orientació als agrimensors "mesuradors de terra" davant les dificultats que podien trobar en la seva tasca i, per això, predominen els aspectes didàctics. Recentment, G. Chouquer i F. Favory (2001, 43-44) han precisat aquesta idea proposant que en realitat es tracta d'una obra encarregada en la seva major part en època flàvia, que va tenir com a finalitat recopilar les formes i les pautes principals que havien estat emprades en la concepció i construcció dels territoris arreu de l'Imperi.

Els principals autors que conté són: *Frontinus*, *Sicculus Flacus*, *Balbus*, i *Agemnius Urbicus*. Els escrits ens han arribat a través de manuscrits posteriors; els més importants dels quals són: l'*Arcerianus* A (d'inicis del segle VI), l'*Arcerianus* B (de finals del segle V / inicis del VI), el *Gudianus* (segles IX-X) i el *Palatinus* (segle IX). Molts d'ells inclouen excel·lents il·lustracions, molt útils per a una bona comprensió dels models d'organització del territori [en tenguí dos exemples en el subapartat "Imatges", imatge 1 i 2]. Tot i que els mapes d'aquestes miniatures són còpies, molts revelen caràcters topogràfics de gran interès. La importància d'aquestes miniatures per a la història de la cartografia no ha començat però a reconèixer-se fins a èpoques ben recents. No es tracta, de tota manera, d'un inventari de parcel·lars i quan es fan al·lusions a casos concrets és per a il·lustrar un determinat problema.

El *Corpus* s'ocupa de manera preferent de la categoria de les terres. Entre els diferents temes que tracta, el de la divisió de les terres (*ager diuisus et adsignatus*) rep una atenció preferencial. És el territori "dividit i assignat", una de les formes més canòniques del qual és la centuriació. Es descriuen les seves característiques, la relació formal que poden tenir amb la ciutat, la manera com cal establir els límits, senyalitzar les delimitacions, procedir al repartiment de les terres entre els colons, etc. S'especifiquen també les categories de les terres que poden incloure boscos (*silvae*), pastures (*pascua*), espais no dividits ni assignats (*subcesiu*), etc. [vegeu les il·lustracions del subapartat "Imatges", imatge 1]. *Frontinus* esmenta altres dues categories de terres: el territori mesurat pels seus extrems (*ager per extremitatem mensura comprehensus*) i el territori "arcifinal" (*ager arcifinalis*). En el primer cas, tota la terra, delimitada i mesurada, s'assignava en bloc a una comunitat, sense dividir-la ni assignar-la. L'autor explica que així es va procedir, per exemple, a la Lusitània, al territori de *Salmantica* (Salamanca) (a l'*ager Salmaticenses*) i a la Hispània Citerior al territori de *Palantia* (Palència). Segurament va ser un sistema d'organització territorial molt emprat al noroest peninsular, zona incorporada a l'Imperi en un moment tardà, en època d'August. La tercera categoria esmentada, l'*ager arcifinius* o *arcifinalis*, és aquella que no conté cap mesura; en aquest cas el territori es delimitava seguint elements naturals (rius, torrents, muntanyes, camins), però no es mesurava, ni es dividia i assignava.

Els tractats d'agrimensura indiquen doncs que el model romà d'ordenació del territori no fou únic. A la divisió ortogonal de les terres (*ager diuisus et adsignatus*) on la centuriació esdevé la forma típicament romana, cal afegir almenys aquells territoris que van ser objecte d'una mesura perimetral i assignats en bloc a una comunitat (*ager per extremitatem mensura comprehensus*), i aquells que no van ser mesurats ni dividits a la manera romana, (*ager arcifinius*). M. J. Castillo (1996, 110), ha defensat que en aquesta darrera categoria podria considerar-se, entre d'altres, els *agri* dels municipis que conservarien, en part, l'organització territorial preromana. S'ha defensat que aquest podria haver estat el cas, per exemple, dels territoris de dues ciutats romanes catalanes: *Baetulo* (Badalona) i *Iluro* (Mataró) (Palet & Riera, 2001, 33-50).

Així doncs, el *Corpus* ens proporciona un marc teòric per a conèixer l'estructura territorial romana, però no és una narració històrica, sinó una obra sintètica, i per això és difícil d'establir la seqüència evolutiva dels diferents models i sistemes d'ocupació del territori al llarg de tot el període romà. El procés de conquesta de l'espai va donar lloc, probablement, a improvisacions i fenòmens d'adaptació. El mateix caràcter sintètic i didàctic del manual explica que les referències a llocs i ciutats concretes siguin molt escasses i que sovint s'exemplifiqui a partir de casos possiblement inexistents per tal d'il·lustrar millor determinat problema.

Per a mesurar la terra l'agrimensurador utilitzava un instrument anomenat *groma*, concebut per a mesurar les línies i els angles drets, que permetia que les divisions agràries romanes fossin sistemàticament fetes de quadrats o de rectangles. S'escollia un punt de partida i s'alineava un *limes*, o línia divisòria, en cadascuna de les quatre divisions previstes, que podien correspondre més o menys als quatre punts cardinals. Un cop delimitats així els quadrats, se'ls anomenava *centuriae*, perquè teòricament contenia cada un 100 parcel·les de dues *iugera* (un *heredium*). Aquesta divisió de la terra en centúries és el que es coneix com a *centuriatio* o centuriació i va ser aplicada a les colònies, establiments de petits propietaris amb terres assignades, tot i que no de forma exclusiva (avui coneixem moltes ciutats sense estatut de colònia amb centuriació). A continuació s'iniciava el procés efectiu d'ocupació de les terres, amb la conseqüent divisió i assignació de parcel·les. Els límits establerts eren degudament fixats i amollonats per a evitar conflictes entre els propietaris.

Durant força temps els investigadors han considerat el *Corpus* una obra poc fiable i amb afegits posteriors, fet que va provocar que restés en un segon pla en nombrosos estudis. Tanmateix, avui la seva validesa com a font històrica per a conèixer els models d'organització de l'espai en l'època romana és plenament reconeguda. Per a Hispània disposem en el *Corpus* de referències interessants per a *Augusta Emerita* (Mèrida), i de forma molt més puntual per a *Palantia* (Palència) i *Salmantica* (Salamanca).

Fixeu-vos, per exemple, amb el que ens diu *Agennius Urbicus* (*Th.* 44) sobre l'immens territori de la ciutat d'*Emerita Augusta* (Mèrida), organitzat en època d'August, i compareu la descripció amb la imatge que us enviem de la centuriació de Mèrida segons la documentació arqueològica [vegeu imatge 7]:

"*Sé que en Lusitania, en el territorio de los emeritenses, con gran tamaño, por el medio de la pertica [es refereix al territori centuriat] de la colonia pasa el río Ana [el riu Guadiana], cerca del cual han sido asignados los campos hasta donde puede verse suelo útil. Pero a causa de la extensión de las tierras se dispuso a los veteranos [els colons romans, veterans de l'exèrcit] cerca del extremo, casi en el confín, a modo de límite, y muy pocos cerca de la colonia [la ciutat de Mèrida] y cerca del río Ana [el riu Guadiana]; lo que sobró así había de permanecer, para ser ocupado posteriormente [veiem doncs un clar exemple de planificació territorial amb voluntat de perdurar en el temps]. Se hicieron una segunda y una tercera asignación: no obstante no pudo agotarse el tamaño de las tierras y quedaron inasignadas [es planifica i ordena el territori i es va ocupant progressivament, però part de l'espai planificat originàriament queda finalment sense dividir-se i ocupar-se]. Como quiera que se reclamasen los subseciua en estos campos [són els espais erms vora el riu, que normalment no es reparteixen ni s'ocupen, sinó que queden com a espais públics], los propietarios obtuvieron del gobernador de su provincia que se diese una determinada anchura al río Ana así cada uno fue obligado a pagar los subseciua que cada uno había ocupado [en aquest cas finalment aquests espais van ser repartits], se trata de un juicio injusto ya que todo el mundo tiene derecho al cauce público o a los lugares estériles que este baña: así se estableció la anchura del río*".

El text indica que el territori centuriat s'estenia per les dues riberes del riu Guadiana. Altres textos ens informen que el territori colonial estava estructurat en centúries rectangulars de 400 *iugera*, amb dimensions de 20 *actus* en els *kardines* i 40 en els *decumani*, orientades segons els punts cardinals. Els textos informen de diverses assignacions, realitzades en diferents moments, sense esgotar-se l'immens territori colonial. El passatge d'*Agennius Urbicus* que citem més amunt ho confirma, i indica que en la primera assignació, de l'època d'August, els veterans reberen les terres en la perifèria de la *pertica*.

A la zona septentrional de la Lusitània i a l'extrem nord-oest de la Citerior a Hispània, l'epigrafia territorial avala una intervenció dels agrimensors en època d'August, en una línia diferent. Es tracta d'un conjunt uniforme de set *termini* de delimitació de territoris urbans enormement interessants perquè permeten afirmar que en aquesta zona també existí una intervenció d'August a gran escala i en dates molt concretes (entre els anys 4 i 6 dC). Aquí la tasca va consistir a establir els límits territorials de les ciutats, però no es procedí a dividir i assignar segons els sistema de la centuriació, sinó a una medicació *per extremitatem*, com la mencionada per *Frontinus* a l'*ager* de *Salmantica*.

Altres fonts literàries clàssiques fan al·lusió més o menys de passada a repartiments de terra i fundacions colonials, però són de difícil interpretació a causa de la seva brevetat. Per a la Península les més conegudes són textos de Cèsar, Livi, Plini, Apià i Estrabó. La major part de les al·lusions a repartiments de terres són característiques de l'època republicana i, de fet, les referències demostren que la qüestió de la terra és tan antiga com el mateix procés de conquesta.

El *Corpus* també esmenta els diferents sistemes de registre del camp assignat existents, especialment de les *formae*, mapes o plànols de l'època, fets en diferents suports, on es plasmaven les divisions cadastrals realitzades sobre el territori. Constitueixen una altra font de gran importància per a l'estudi de les centuriacions, però l'arqueologia els ha documentat de manera molt excepcional i, de fet, sabem molt poc d'aquest tipus d'epígrafs. La troballa més important prové del descobriment de la *forma* dels cadastres de la colònia romana d'*Arausio* (Orange) a la Provença francesa. Es tracta de diversos fragments d'un plànol cadastral a escala gravat en marbre, excepcional des de tots els punts de vista (en teniu un dels fragments i la seva imbricació en el conjunt del cadastre en la imatge 4 del subapartat "Imatges"). Pertanyen a tres cadastres i indiquen les interseccions dels límits i els cursos fluvials principals, així com les característiques de les terres de cada centúria.

Per a Hispània només se'n conserva un fragment de recent aparició, l'anomenada *forma* de *Lacimurga*: és un petit fragment de bronze en què apareixen una sèrie de centúries i el nom de la ciutat de *Lacimurga*. El cadastre se situava a prop del riu Guadiana i de la ciutat de Mèrida (*Emerita Augusta*), però la possible relació amb aquesta ciutat és problemàtica.

Les *formae* no eren l'únic document de registre de l'assignació. En els tractats d'agrimensura es fa referència a altres documents escrits (llibres, taules), que eren el complement indispensable dels plànols. Aclarien els procediments seguits en l'assignació, descrivien els límits, consignaven la mida i la disposició dels lots, definien els tipus de terra, donaven llistes de beneficiaris... Recentment s'ha trobat a *Ilici* (Elx) un document d'aquest tipus: una inscripció en bronze que recull una part del repartiment de terres de la centuriació colonial, en el qual s'especifica la ubicació i la mida de les parcel·les, juntament amb el nom dels beneficiaris. Val a dir que la centuriació d'*Ilici* és una de les

més ben conservades a Hispània; data de l'època de Cèsar i s'estenia per l'Alcúdia d'Elx amb centúries de 20 × 20 *actus*.

Si bé no de forma tan directa, altres epígrafs ens informen també de les característiques de les centuriacions i de l'organització del territori en general: són les fites que s'utilitzaven per a fixar els límits de les centúries i de les parcel·les (documentades de manera molt excepcional), i altres epígrafs de caràcter territorial, tècnic i jurídic, com ara els *termini* de delimitació dels territoris de les ciutats que hem esmentat per a la zona del nord-oest peninsular.

Per a dibuixar les línies essencials del paisatge antic, i en la percepció que d'ell tenim avui, les fonts escrites tenen un paper fonamental i sense elles les interpretacions serien quasi impossibles. Però també és cert que les fonts són les principals responsables d'una certa deformació d'aquesta imatge entre els especialistes, per les mateixes característiques dels textos i de la iconografia que ens ha arribat. Sovint el que es descriu té un caràcter "ideal" i això ha fet que historiadors i arqueòlegs dibuixin una imatge deformada dels paisatges romans que no sempre es correspon amb la realitat. En aquest sentit, les anàlisis arqueològiques, cada vegada més precises, han trencat la imatge uniforme que de manera tradicional la recerca havia proporcionat sobre els parcel·laris romans, utilitzant de manera abusiva els textos gromàtics.

Bibliografia de referència:

María José Castillo, *Espacio en orden. El modelo gromático romano de ordenación del territorio*, Logroño, 1996.

Oswald A. W. Dilke, *Les arpenteurs de la Rome Antique*, Éditions APDCA, Sophia Antipolis, 1995 (traducció i revisió de l'original en anglès, *The Roman Land Surveyors. An Introduction to the Agrimensores*, Newton Abbot, 1971).

Gérard Chouquer i François Favory, *L'arpentage romain. Histoire des textes – Droit-Techniques*, Éditions errance, París, 2001.

Paz López Paz, "La ciudad romana ideal. 1. El Territorio", a: Pereira-Menaut, G. (ed.), *La economía política de los romanos I*, Santiago de Compostela, 1994.

Josep M. Palet i Santiago Riera, "Organización territorial y dinámica del paisaje en zonas litorales del nordeste de Hispania", a V. Oliveira Jorge, *Arqueologia da Antigüidade na Península Ibérica. Actas do 3º Congresso de Arqueologia Peninsular*, Porto, 2001, pàg. 33-50.

Josep Maria Palet Martínez. "Les fonts clàssiques, les centuriacions i el territori". *Corpus Agrimensorum Romanorum*.

Els escrits dels agrimensors ens presenten els models teòrics d'organització de l'espai; l'arqueologia ens ajuda a reconstruir el que finalment es va materialitzar en el terreny. Comparar la informació que proporcionen els uns i els altres resulta molt interessant. Les restes que l'arqueòleg documenta avui són probablement el testimoni d'estructures agràries que en el seu moment eren més extenses. Les transformacions posteriors del paisatge poden haver fet desaparèixer les restes de moltes traces. De tota manera, també hem de considerar que la materialització sobre el terreny de les centuriacions era molt complexa (com en el cas dels exemples del segle XIX comentats en l'apartat de "Grècia antiga"), i que de fet no sembla que es correspongui amb l'homogeneïtat que es pot despendre de les retícules teòriques. L'evidència arqueològica, però també els mateixos agrimensors, així ens ho indiquen (vegeu les imatges 4, 5, 6 i 7 del subapartat "Imatges"). Una lectura atenta dels agrimensors i una anàlisi de les il·lustracions que n'acompanyen els escrits mostren també aquesta realitat més complexa. Així, doncs, els textos dels agrimensors i les il·lustracions recollides al *Corpus* (de les quals teniu dos exemples: vegeu Imatges 1 i 2) plasmen l'existència d'espais no dividits dins les centúries, per tractar-se de bos-

cos, pastures, terrenys inundables (*subseciua, pascua*, etc.). Aquests "buits" es podrien reflectir arqueològicament en l'existència d'àmplies zones sense traces a l'interior d'una centuriació.

Per això cal pensar que els vestigis conservats i documentats pels arqueòlegs podrien ser més representatius de la realitat dels paisatges antics del que es podria imaginar. Contra la uniformitat de les quadrícules teòriques, l'arqueologia i els textos dels agrimensors mostren una realitat més complexa: canvis de mòdul i d'orientació, espais no dividits, adaptació de traces a la topografia del terreny (desplaçament de camins per a facilitar el pas), imposicions del drenatge; Bàrcino (Barcelona; vegeu imatge 5) i Caesaraugusta (Saragossa; vegeu imatge 6) en proporcionen bons exemples. Algunes d'aquestes variacions es poden relacionar amb el mateix procés efectiu d'ocupació successiva de les terres; de fet, la construcció dels cadastres i dels eixos estructuradors era segurament un fenomen progressiu, i cal diferenciar entre l'ordenació i planificació teòrica i la seva materialització real en el terreny. És un problema que de fet ja heu vist aparèixer en el tema sobre "Grècia clàssica" respecte a l'urbanisme hipodàmic. Les retícules urbanes més regulars s'havien d'adaptar a les imposicions del terreny, i durant el procés efectiu d'ocupació de les illes es podien introduir modificacions respecte al plànol teòric. És un problema que també apareix en èpoques més modernes: recordeu, per exemple, les imatges sobre l'urbanisme del segle XIX; penseu en l'Eixample de la ciutat de Barcelona i en el Pla Cerdà original que, com sabeu, divergeixen en molts aspectes. I és que una cosa és planificar "la ciutat ideal" i una altra fer-la realitat.

El tercer text, "La utopia humana", és de Paz López Paz, historiadora que va fer la tesi de doctorat sobre les "ciutats romanes", considerant al mateix temps les dues parts essencials que constitueixen una ciutat o comunitat romana: el territori i el nucli urbà. En la historiografia tradicional la ciutat i el camp semblen tenir vida pròpia, i són tractats com a entitats autònomes que poden ser explicades per si mateixes. El punt de partida del treball d'aquesta autora ha estat la idea d'incloure aquests dos elements, la ciutat i el camp, en un estudi més ampli: explicar el funcionament de les *civitates* romanes. Us fem arribar les interessants conclusions del seu llibre: "La ciudad romana ideal. 1. El territorio". A: G. Pereira-Menaut (ed.). *La economía política de los romanos I*. Santiago de Compostel·la (vegeu la bibliografia).

Finalment, el quart text és l'autobiografia de l'emperador August: *Res Gestae Diui Augusti*³ ('Gestes del diví August'). August les va escriure i, al final de la seva vida, les va confiar a les verges vestals amb l'ordre de fer-les públiques tan bon punt ell hagués mort. Les *Res Gestae* mostren August com ell volia que se'l recordés: seleccionen els fets (ometen fets poc "honrosos") i ens donen una idea molt clara del que el mateix August (i, per tant, els qui l'havien de llegir) considerava que havia de ser un emperador modèlic. Com es diu en el text, aquesta biografia va ser gravada en taules de bronze i exposada a Roma, però se'n van fer còpies en moltes ciutats de l'Imperi, com ara Ancira (actual Ankara, a Turquia), Antioquia i Apol·lònia, d'on procedeixen els exemplars conservats.

El d'Ancira és bilingüe, llatí i grec, i va ser trobat al segle XVI durant les obres de reforma d'una mesquita que s'havia construït aprofitant un temple romà dedicat a Roma i a August. El d'Antioquia conté només la versió llatina del text, mentre que el d'Apol·lònia en presenta només la versió grega. La primera edició de les *Res Gestae* es va fer el 1883 a partir de la inscripció d'Ancira. Es deu al gran historiador de Roma Theodor Mommsen. És important subratllar que les *Res Gestae* no s'estructuren com un relat de la vida d'August en ordre cronològic, sinó que van presentant successivament els diferents àmbits de l'actuació de l'emperador en tant que governant i primer ciutadà.

⁽³⁾Res Gestae Divi Avgvsti

Cèsar August

Nota: los términos precedidos de asterisco (*) están explicados en el Glosario.

Texto que es copia de las acciones del divino augusto (1) con las cuales sujetó el universo mundo al dominio del pueblo romano, y de las munificencias que hizo a la república y al pueblo de roma, escritas en dos columnas de bronce que se hallan en roma (2).

1) A los diecinueve años de edad (3) alcé, por decisión personal y a mis expensas, un ejército que me permitió devolver la libertad a la República, oprimida por el dominio de una bandería. Como recompensa, el Senado (4), mediante decretos honoríficos, me admitió en su seno, bajo el consulado de Gayo Pansa y Aulo Hirtio [43 a.C.], concediéndome el rango senatorio equivalente al de los (*) Cónsules. Me confié la misión de velar por el bienestar público, junto con los cónsules y en calidad de (*) Propretor. Ese mismo año, habiendo muerto ambos Cónsules en la guerra, el pueblo (5) me nombró Cónsul y triunviro responsable de la reconstitución de la República⁶.

2) Proscribí a los asesinos de mi Padre (6), vindicando (7) su crimen a través de un juicio legal; y cuando, más tarde, llevaron sus armas contra la República, los vencí por dos veces en campo abierto (8).

3) Hice a menudo la guerra, por tierra y por mar. Guerras civiles y contra extranjeros, por todo el universo. Y, tras la victoria, concedí el perdón a cuantos ciudadanos solicitaron gracia. En cuanto a los pueblos extranjeros, preferí conservar que no destruir a quienes podían ser perdonados sin peligro [para Roma] (9). Unos 500.000 ciudadanos romanos prestaron sagrado juramento de devoción a mi persona. De entre ellos, algo más de 300.000 (10), tras la conclusión de su servicio militar, fueron asentados por mí en colonias de nueva fundación o reenviados a sus municipios de origen. A todos ellos asigné tierras o dinero para recompensarlos por sus servicios de armas. Capturé 600 navíos (11), entre los que no cuento los que no fuesen, cuando menos, trirremes.

4) Por dos veces recibí el honor de la (*) ovación solemne y por tres el del (*) triunfo curul (12). Recibí aclamaciones oficiales como general imperator en veintiuna ocasiones. Por todo ello el Senado me otorgó la celebración de numerosos triunfos oficiales, que decliné (13). Deposité en el (*) Capitolio los laureles de mis (*) fascas, tras haber cumplido las promesas formuladas (14) con ocasión de cada guerra. A causa de los éxitos obtenidos por mí (o por mis lugartenientes en el mando bajo mis (*) auspicios, tanto por tierra cuanto por mar, el Senado decretó acciones oficiales (15) de gracias a los dioses inmortales en cincuenta y cinco ocasiones. Tales acciones de gracias sumaron, en conjunto, 890 días (16). En mis triunfos oficiales, ante mi carro, desfilaron [vencidos] nueve reyes o hijos de rey (17). Cuando escribí lo que antecede, había sido Cónsul por décimotercera vez [2 a.C.] y desempeñaba la (*) potestad de los (*) Tribunos de la plebe por trigésimo séptimo año (18).

5) Durante el consulado de Marco Marcelo y Lucio Arruncio [22 a.C.] no acepté la magistratura de (*) Dictador, que el Senado y el pueblo me conferían para ejercerla tanto en mi ausencia cuanto durante mi presencia [en Roma] (19). No quise [empero] declinar la responsabilidad de los aprovisionamientos alimentarios, en medio de una gran carestía (20); y de tal modo asumí su gestión que, pocos días más tarde, toda la ciudad se hallaba desembarazada de cualquier temor y peligro, a mi sola costa y bajo mi responsabilidad.

No acepté [tampoco] el consulado que entonces se me ofreció, para ese año (21) y con carácter vitalicio.

6) Durante el consulado de Marco Vinicio y Quinto Lucrecio [19 a.C.] y, después, bajo el de Publio y Gneo Léntulo [18 a.C.] y, en tercer lugar, durante el de Paulo Fabio Máximo y Quinto Tuberón [11 a.C.], habiendo unánimemente decidido el pueblo y el Senado que fuese yo responsable único y máximo del cuidado de las costumbres y las leyes, no quise que se me confiara una magistratura en términos que hubieran resultado contrarios a la tradición ancestral; pero las actuaciones que el Senado deseaba por entonces de mí las llevé a cabo, fundado [sólo] en mi (*) potestad tribunicia. Y [aun] para esa misma función pedí y recibí del Senado, por cinco veces, un colega (22).

7) Durante diez años consecutivos fui miembro del colegio triunviral al que se había encargado la reconstitución de la República; hasta el momento en que redacté estos sucesos, fui (*) Príncipe del Senado por cuarenta años consecutivos. Fui Pontífice Máximo, (*) augur, miembro del (*) Colegio de los Quince encargados de las sagradas ceremonias, del (*) Colegio de los Siete encargados de los sacros banquetes, hermano de la Cofradía (*) Arval, (*) sodal (*) Titio y sacerdote (*) feacial (23).

8) Por mandato del pueblo y del Senado, durante mi quinto consulado [29 a.C.] (24) aumenté el número de los patricios romanos (25). Por tres veces establecí la lista de senadores (26) y, en mi sexto consulado [28 a.C.], llevé a cabo, con Marco Agripa (27) como colega, el (*) censo del pueblo. Celebré la ceremonia (*) lustral después de que no se hubiera celebrado en cuarenta y dos años; en ella fueron censados 4.063.000 ciudadanos romanos. Durante el consulado de Gayo Censorino y Gayo Asinio [8 a.C.] llevé a cabo el censo por mí solo, en virtud de mi poder consular, en cuya lustración se contaron 4.233.000 ciudadanos romanos. Hice el censo por vez tercera, en virtud de mi poder consular y teniendo por colega a mi hijo [adoptivo], Tiberio César, en el consulado de Sexto Pompeyo y Sexto Apuleyo [14 d.C.]; con ocasión de este censo conté 4.937.000 ciudadanos romanos. Mediante nuevas leyes que propuse (28) saqué del desuso muchos ejemplos de nuestros antepasados, decaídos ya en Roma, y yo mismo dejé a la posteridad muchas acciones como ejemplo que imitar (29).

9) El Senado decretó (30) que, cada cuatro años, Cónsules y sacerdotes ofreciesen votos por mi salud. Para cumplirlos, tanto los cuatro colegios sacerdotales mayores cuanto los cónsules ofrecieron frecuentemente, en vida mía, juegos públicos. Asimismo, en sus casas y en las municipalidades, todos los ciudadanos, sin excepción y unánimemente, realizaron en todo tiempo ceremonias por mi salud en toda clase de lugares sacros.

10) El Senado hizo incluir mi nombre en el cántico de los sacerdotes Salios (31) y una ley prescribió que poseería, a perpetuidad y de por vida, carácter inviolable para mi persona y la potestad de los Tribunos de la plebe. Cuando el pueblo me ofreció el Pontificado Máximo, que mi Padre había ejercido, lo rehusé, para no ser elegido en lugar del Pontífice que aún vivía (32). No acepté ese sacerdocio sino años después, tras la muerte de quien lo ocupara con ocasión de las discordias civiles, y hubo tal concurrencia de multitud de toda Italia a los (*) comicios que me eligieron, durante el consulado de Publio Sulpicio y Gayo Valgio [12 a. C.], como no se había visto semejante en Roma.

11) En homenaje a mi regreso y bajo el consulado de Quinto Lucrecio y Marco Vinicio [19 a.C.] (33), el Senado consagró, cerca de la Puerta Capena, ante el templo del Honor y la Virtud (34), un altar a la (*) Fortuna del [feliz] retorno. Mandó que todos los años Pontífices y Vestales hicieran allí una ofrenda, en el aniversario de mi regreso de Siria, y llamó a ese día de las Augustales, de acuerdo con mi nombre.

12) El mismo año, en virtud de un (*) senadoconsulto, parte de los Pretores y de los Tribunos de la plebe, acompañados por el Cónsul Quinto Lucrecio y por los ciudadanos más principales, salió a mi encuentro en Campania: honra que a nadie se había conferido con anterioridad (35). Cuando regresé de Hispania y de Galia, durante el consulado de Tiberio Nerón y Publio Quintilio [13 a.C.], tras haber llevado a cabo con todo éxito lo necesario en esas provincias, el Senado, para honrar mi vuelta, hizo consagrar, en el (*) Campo de Marte, un altar dedicado a la Paz Augusta (36) y encargó a los magistrados, Pretores y Vírgenes Vestales que llevarsen a cabo en él un sacrificio en cada aniversario.

13) El templo de (*) Jano Quirino, que nuestros ancestros deseaban permaneciese clausurado cuando en todos los dominios del pueblo romano se hubiera establecido victoriosamente la paz, tanto en tierra cuanto en mar, no había sido cerrado sino en dos ocasiones (37) desde la fundación de la ciudad hasta mi nacimiento; durante mi Principado, el Senado determinó, en tres ocasiones, que debía cerrarse.

14) El Senado y el pueblo romano, queriendo honrarme (38), designaron Cónsules, con intención de que asumiesen la magistratura cinco años más tarde y cuando tenían quince, a mis hijos [adoptados] Gayo y Lucio Césares (39), a quienes, muy jóvenes, me arre-

bató la (*) Fortuna (40). Y el Senado decretó que asistiesen a sus deliberaciones desde el mismo día en que fuesen presentados en el Foro. Los (*) Caballeros de Roma, por su parte, unánimemente los denominaron (*) Príncipes de la Juventud (41) y les obsequiaron los escudos ecuestres y las lanzas de plata.

15) Pagué a la plebe de Roma 300 (*)sestercios por cabeza, en cumplimiento del testamento de mi Padre. Y en mi propio nombre, cuando mi quinto consulado [29 a.C.], di otros 400 (por cabeza), de mi botín de guerra. En mi décimo consulado [24 a.C.] distribuí, de nuevo, de mi propio patrimonio un congario (42) a la plebe de 400 sestercios por individuo. En el undécimo [23 a.C.] (43), por doce veces repartí trigo (44) adquirido a mis expensas. Cuando cumplí mi duodécima potestad tribunicia [11 a.C.], por vez tercera volví a repartir 400 sestercios a cada plebeyo. Nunca fueron menos de 250.000 las personas beneficiarias de estos repartos. En el año de mi decimotava potestad tribunicia y de mi duodécimo consulado [5 a.C.] di 60 (*) denarios de plata por cabeza a 320.000 plebeyos de la ciudad. Durante mi quinto consulado [29 a.C.] distribuí mil monedas (45), procedentes de mi botín de guerra, a cada uno de los soldados de mis ciudades coloniales militares: tal obsequio conmemorativo de mi triunfo oficial afectó a unos 120.000 hombres. Durante mi decimotercer consulado [2 a.C.] di 60 denarios a cada ciudadano plebeyo de los que estaban inscritos en las listas de beneficiarios de las distribuciones gratuitas de grano, que fueron algo más de 200.000.

16) Para la compra de las tierras que había asignado a mis veteranos, en mi cuarto consulado [20 a.C.] y, luego, durante el de Marco Craso y Gneo Léntulo Augur [14 a.C.], destiné una subvención a las municipalidades, cuyo monto ascendió, en Italia, a 600 millones de sestercios, más o menos, y a unos 260 en las provincias. Que se recuerde, soy el primero y único que haya hecho tal cosa entre quienes fundaron ciudades coloniales militares en Italia o en las provincias. Más tarde, bajo los consulados de Tiberio Nerón y de Gneo Pisón [7 a.C.] (46), de Gayo Antistio y Decio Lelio [6 a.C.] (47), de Gayo Calvisio y Lucio Pasierno [4 a.C.] (48), de Lucio Léntulo y Marco Mesala [3 a.C.] y de Lucio Caninio y Quinto Fabricio [2 a.C.], concedí recompensas en metálico a los soldados que se habían licenciado honorablemente y vuelto a sus lugares natales, asunto en el que invertí unos 400 millones de sestercios.

17) Por cuatro veces acudí, con mi dinero, en ayuda del Tesoro público, de modo tal que entregué a sus responsables 50 millones de sestercios. Bajo el consulado de Marco Lépidio y Lucio Arruncio [6 d.C.], di de mi patrimonio 70 millones de sestercios al Tesoro militar, el cual decidí crear (49), con el fin de conceder recompensas a los soldados con veinte o más años de servicios.

18) En el año en que fueron cónsules Gneo y Publio Léntulo [18 a.C.], a causa de la insuficiencia de los ingresos públicos, repartí socorros en especie a 100.000 personas y en metálico a más de 100.000, tomándolos de mis bienes y almacenes (50).

19) Construí la (*) Curia (51) y su vestíbulo anejo, el templo de Apolo en el Palatino y sus pórticos, el templo del Divino Julio, el (*) Lupercal, el Pórtico junto al Circo Flaminio –al que di el nombre de Octavia, quien había construido anteriormente otro en el mismo lugar–, el palco imperial del Circo Máximo; los templos de (*) Jupiter Feretrio y de Júpiter Tonante, en el Capitolio; el de Quirino, los de Minerva, Juno Reina y Júpiter Libertador, en el Aventino; el templo a los Lares en la cima de la Vía Sagrada, el de los Dioses (*) Penates en la (*) Velia y los de la Juventud y la (*) Gran Madre (52), en el Palatino.

20) Restauré, con extraordinario gasto, el Capitolio (53) y el Teatro de Pompeyo, sin añadir ninguna inscripción que llevase mi nombre (54). Reparé los acueductos (55) que, por su vejez, se encontraban arruinados en muchos sitios. Dupliqué la capacidad del acueducto Marcio, aduciéndole una nueva fuente. Concluí el Foro Julio (56) y la Basílica situada entre los templos de Cástor y de Saturno, obras ambas iniciadas y llevadas casi a término por mi Padre. Destruída la Basílica por un incendio, acrecí su solar e hice que se emprendiese su reconstrucción en nombre de mis hijos [adoptivos], prescribiendo a mis herederos que la concluyesen en caso de no poder hacerlo yo mismo [14 a.C.]. En mi quinto consulado [29 a.C.], bajo la autoridad del Senado, reparé en Roma ochenta y dos templos (57), sin dejar en el descuido a ninguno que por entonces lo necesitara. Durante el séptimo [27 a.C.] (58), rehice la Vía Flaminia, entre Roma y Ariminio (59), y todos los puentes, salvo el Milvio y el Minucio.

21) En solares de mi propiedad construí, con dinero de mi botín de guerra, el templo de Marte Vengador (60) y el Foro de Augusto. Edifiqué el teatro que hay cerca del templo de Apolo, en un terreno que, en gran parte, compré a particulares; y le di el nombre de mi yerno, Marco Marcello (61). En el Capitolio consagré ofrendas procedentes de mi botín de guerra a los templos del Divino Julio (62), de Apolo, de Vesta (63) y de Marte Vengador, que me costaron unos 100 millones de sestercios. En mi quinto consulado [29 a.C.] devolví a los municipios y colonias de Italia 35.000 libras de (*) oro coronario del que me había sido ofrecido por mis triunfos oficiales. Y, en adelante, cada vez que hube

de recibir una aclamación oficial como imperator, no quise aceptar esas ofrendas de oro coronario que se me seguían ofreciendo con la misma generosidad que antaño mediante acuerdos oficiales de los municipios y las colonias.

22) Ofrecí combates de gladiadores tres veces en mi propio nombre y cinco en el de mis hijos o nietos. En estos combates lucharon unos diez mil hombres. Ofrecí al pueblo un espectáculo de atletas, traídos de todas partes, dos veces en mi nombre y una tercera en el de mi nieto (64). Celebré juegos, en mi nombre, por cuatro veces y otras veintitrés en el de otros magistrados. Durante el consulado de Gayo Furnio y Gayo Silano [17 a.C.] celebré los (*) Juegos Seculares, con Marco Agripa como colega, en mi condición de presidente del Colegio de los Quince. En mi decimotercer consulado [2 a.C.] (65) celebré, y fui el primero que tal hizo, los juegos de Marte, que, a partir de entonces, siguieron presidiendo conmigo los Cónsules, en virtud de un senadoconsulto y de una ley. Bien en mi nombre o en el de mis hijos o nietos, ofrecí, por veintiséis veces, en el circo, en los anfiteatros, cacerías de animales de África, en las que fueron muertas unas tres mil quinientas fieras.

23) Ofrecí al pueblo el espectáculo de una (*) naumaquia, al otro lado del Tíber, donde hoy está el Bosque Sagrado de los Césares, en un estanque excavado de 1.800 pies de largo y 1.200 de ancho. Tomaron parte en ella 30 naves, trirremes o birremes, guarnecidas con espolones, y un número aún mayor de barcos menores. A bordo de estas flotas combatieron, sin contar los remeros, unos 3.000 hombres.

24) Tras la victoria, devolví a todos los templos de todas las ciudades de la provincia de Asia los tesoros de que se había apropiado quien guerreaba contra mí (66). En la ciudad, el número de mis estatuas en plata, a pie, a caballo o en cuádriga llegó a ser de unas ochenta. Yo mismo mandé retirarlas y con su importe hice ofrendas de oro que consagré en el templo de Apolo, en mi nombre y el de quienes las habían erigido para honrarme.

25) Liberé el mar de piratas (67). En la guerra de los esclavos capturé a casi 30.000 que habían escapado de sus dueños y alzándose en armas contra la República; los devolví a sus amos, para que les diesen suplicio (68). Italia entera me juró, por propia iniciativa, lealtad personal (69) y me reclamó como caudillo para la guerra que victoriosamente concluí en Accio (70). Igual juramento me prestaron las provincias de las Galias, las Hispanias, África, Sicilia y Cerdeña. Entre quienes, entonces, sirvieron bajo mis enseñas, hubo más de 700 senadores, de los que 83 habían sido o serían luego cónsules, hasta el día de hoy, y de los que 170 eran o fueron más tarde sacerdotes.

26) Ensanché los límites de todas las provincias del pueblo romano fronterizas de los pueblos no sometidos a nuestro dominio. Pacifiqué las Galias, las Hispanias y la Germania, hasta donde el Océano las baña, desde Cádiz hasta la desembocadura del Elba (71). Mandé pacificar los Alpes, desde la región inmediata al mar Adriático hasta el mar Tirreno, sin hacer contra ninguno de aquellos pueblos guerra que no fuese justa. Mi flota, que zarpó de la desembocadura del Rin, se dirigió al este, a las fronteras de los cimbrios, tierras en que ningún romano había estado antes, ni por tierra ni por mar. Cimbrios, carides, semnones y otros pueblos germanos de esas tierras enviaron embajadores para pedir mi amistad y la del pueblo romano. Por orden mía y bajo mis auspicios, dos ejércitos llegaron, casi a un tiempo, a Etiopía (72) y a la Arabia llamada Feliz. En esos dos países y en combate abierto destruyeron a gran número de enemigos y tomaron numerosas plazas. En Etiopía se llegó hasta la ciudad de Nabata, cerca de Meroe. En Arabia, el ejército llegó hasta la ciudad de Mariba de los sabeos.

27) Anexioné Egipto a los dominios del pueblo romano (73). Tras la muerte del rey Artajes hubiera podido convertir en provincia la Gran Armenia; pero preferí, como nuestros mayores, confiar ese reino a Tigranes, hijo del rey Artavasdo y nieto del rey Tigranes, por mediación de Tiberio Nerón, que entonces era mi hijastro (74). Habiendo luego querido ese pueblo abandonarnos y rebelarse, lo sometí por medio de mi hijo Gayo y confié su gobernación a Ariobarzanes, hijo de Artabazo, rey de los medos; y, tras la muerte de aquél, a su hijo Artavasdo. Cuando éste fue asesinado, envié como rey a Tigranes, que era del linaje real de los armenios. Recuperé la totalidad de las provincias que, del otro lado del Adriático, se extienden hacia el Este, así como Cirene, que estaba en su mayor parte poseída por reyes, igual que antes recuperé Sicilia y Cerdeña, invadidas en la guerra servil.

28) Fundé ciudades militares coloniales en África, Sicilia, Macedonia, en ambas Hispanias, en Acaya, en Siria, en la Galia Narbonense y en Pisidia. En Italia hay veintiocho colonias fundadas bajo mis auspicios y que, ya en vida mía, se han convertido en ciudades pobladísimas y muy notorias.

29) Recuperé muchas enseñas militares romanas, perdidas por otros jefes, de enemigos vencidos en Hispania, en Galia y de los dálmatas. Obligué a los partos a restituir los

botines y las enseñas de tres ejércitos romanos (75) y a suplicar la amistad del pueblo romano. Deposité tales enseñas en el templo de Marte Vengador.

30) Los pueblos panonios que, antes de mi Principado, no habían visto en sus tierras a ningún ejército romano, fueron vencidos mediante la acción de Tiberio Nerón (76), mi hijastro y legado por entonces; los sometí al dominio del pueblo romano y amplié hasta las orillas del río Danubio las fronteras del Ilírico (77). Bajo mis auspicios fue vencido y destruido el ejército de los dacios, que las había transgredido. Y, después, uno de mis ejércitos, llevado al otro lado del Danubio, obligó a los pueblos dacios a acatar la voluntad del pueblo romano (78).

31) Llegaron a mí con frecuencia embajadas de reyes de la India, lo que hasta entonces no se había visto bajo ningún otro jefe romano. Bastarnos, escitas, los sármatas que viven al otro lado del Dniéster y los más lejanos aún reyes de los albanos, iberos [caucásicos] y medos solicitaron nuestra amistad por medio de legaciones (79).

32) En mí buscaron refugio y me suplicaron los reyes de los partos (80): Tiridates y, más tarde, Fraates, hijo del rey Fraates; de los medos, Artavasdes, de los adiabenos, Artaxares, de los britanos Dumnobélauno y Tincomio; de los sicambros, Maelo; de los suevos marcomanos (Sigime?)ro. El rey de los partos, Fraates, hijo de Orodes, envió a Italia a sus hijos y nietos, junto a mí; no por haber sido vencido en guerra, sino para suplicar nuestra amistad entregándonos, en prenda, a sus descendientes. Un grandísimo número de otros pueblos que antes nunca había tenido relaciones diplomáticas ni tratos de amistad con el pueblo romano conocieron bajo mi Principado la probidad del pueblo romano.

33) Los pueblos de los partos y los medos recibieron de mí a sus reyes, lo que habían solicitado enviándome legaciones con sus personalidades más relevantes; los partos recibieron como rey, la primera vez, a Vonón, hijo del rey Fraates y nieto del rey Orodes; y los medos, a Ariobarzanes, hijo del rey Artavasdo, nieto del rey Ariobarzanes.

34) Durante mis consulados sexto y séptimo [28 y 27 a.C.], tras haber extinto, con los poderes absolutos que el general consenso me confiara, la guerra civil, decidí que el Gobierno de la República pasara de mi arbitrio al del Senado y el pueblo romano (81). Por tal meritoria acción, recibí el nombre de Augusto (82), mediante senadoconsulto. Las columnas de mi casa fueron ornadas oficialmente con laureles; se colocó sobre mi puerta una (*) corona cívica y en la Curia Julia se depositó un escudo de oro, con una inscripción recordatoria de que el Senado y el pueblo romano me lo ofrecían a causa de mi virtud (83), mi clemencia, mi justicia y mi piedad. Desde entonces fui superior a todos en autoridad (84), pero no tuve más poderes que cualquier otro de los que fueron mis colegas en las magistraturas.

35) Cuando ejercía mi decimotercer consulado [12 a.C.], el Senado, el Orden de los Caballeros Romanos y el pueblo romano entero me designaron Padre de la Patria (85) y decidieron que el título había de grabarse en el vestíbulo de mi casa, en la Curia y en el Foro de Augusto y en las cuadrigas que, con ocasión de un senadoconsulto, se habían erigido en mi honor. Cuando escribí estas cosas estaba en el septuagésimosexto (86) año de mi vida (87).

Glosario

Arval. Miembro de un antiquísimo colegio sacerdotal, el de los *Fratres Arvales*, originariamente encargado de propiciar las buenas cosechas. Eran doce, patricios y cooptados, y entre ellos –desde Augusto– figuraba el César. Los presidía un *magister* asistido por un *flamen* o vicario, renovados anualmente. Cantaban el antiquísimo *Carmen Arvale* (quizá deí siglo V a.C.). El colegio aún existía a comienzos del siglo IV d. C.

Augur. Ver auspicios.

Auspicios. Medios por los que los magistrados averiguaban, a través de la actuación de un alto sacerdote especializado (augur, véase **Colegio de los Quince**), la disposición de la divinidad respecto de una determinada iniciativa suya. (Era posible que el magistrado consultante fuera, al mismo tiempo, augur.) Etimológicamente, auspicio tiene que ver con la contemplación del vuelo de las aves (*avis, spicio o specio*). Los auspicios y las magistraturas estaban en íntima conexión de rango: los auspicios mayores eran característicos de las magistraturas principales (y, en particular, de las dotadas con *imperium*), que tenían su fundamento, precisamente, en esta capacidad peculiar de consulta a las entidades sobrenaturales.

Caballeros romanos (equites Romani). Constituían un estamento jurídicamente regulado, segundo escalón de la nobleza oficial de Estado, tras los senadores. Como éstos, aunque en grado menor, poseían prerrogativas y privilegios de distinto tipo (determinados tribunales les estaban reservados), incluyendo la exclusividad en el uso de ciertos adita-

mentos de vestuario (túnica laticlavio, anillo de oro, etc.). El *equester ordo* fue de nuevo regulado por Augusto, que restauró su decaído desfile oficial del 15 de julio (una de las antiguas fiestas romanas, en conmemoración de la victoria de la arcaica caballería, con la ayuda celeste de los divinos jinetes Cástor y Pólux, en el Lago Regilo, en el 496 a.C., que supuso el dominio sobre los pueblos latinos). Con Augusto eran algo más de 5.000, encabezados por sus *seviri* (técnicamente, jóvenes senatorios antes de ocupar la cuestura). Los requisitos que, en principio, se exigían eran los de nacimiento libre y renta de 400.000 sestericios. Pero la condición verdaderamente necesaria radicaba en la voluntad del príncipe, que confeccionaba la lista del Orden de los Caballeros.

Campo de Marte. En las afueras del recinto sagrado de la ciudad, delimitado por su viejo e inviolable *pomerio* era el lugar en el que se reunían los ciudadanos romanos cuando eran convocados en tanto que pueblo en armas (por ejemplo, para celebrar las asambleas por centurias, que elegían a los magistrados con auspicios mayores y dotados de *imperium*).

Capitolio. Cima suroccidental de la colina Capitolina. Sede –entre otros– del templo de la tríada protectora de la Urbe: Júpiter Optimo Máximo, Juno y Minerva.

Censo, censor. Véase *lustrum*.

Colegio de los Quince (*Quindecimviri Sacris Faciundis*). Colegio sacerdotal (primero de dos, luego de diez, finalmente de quince miembros, pero que, desde César, contó con agregados a gusto del Príncipe), uno de los cuatro colegios sacerdotales mayores de Roma (*quattuor amplissima collegia*: con los de los pontífices, augures y epulones). Guardaba e interpretaba los ancestrales Libros Sibílicos y velaba por el establecimiento en Roma de cultos foráneos.

Colegio de los Siete. Los *Septemviri Epulones* (uno de los cuatro colegios sacerdotales mayores, véase **Colegio de los Quince**) fueron creados a comienzos del siglo II a.C. Se ocupaban de organizar el *epulum Iovis* (o banquete sacro en honor de Júpiter) y otros similares. Aunque no variaron su nombre, por razones rituales, parece que, a partir de César, fueron, cuando menos, diez.

Comicios (*comitia*). Asambleas populares (eran las principales las asambleas por centurias y las asambleas por tribus). En ellas el pueblo romano se encuadraba en unidades de voto de diferente magnitud (y que, a pesar de la disparidad del número de sus componentes contaban con un sufragio cada una, lo que favorecía a las clases altas, distribuidas en mayor número de unidades). Los comicios elegían a los magistrados y a los altos funcionarios, aprobaban las leyes públicas y actuaban como tribunales de apelación. Desde comienzos del Principado su papel decayó vertiginosamente.

Cónsul. Uno de los dos magistrados romanos que, ordinariamente, dirigían la vida de la República. Elegibles anualmente, eran el colegio primero del Estado, jefes del ejército y, salvo emergencias, únicos capaces de convocar al Senado. La asunción por los Césares de numerosos consulados sucesivos o sus recomendaciones oficiales para la designación de personajes de su interés para la magistratura desvirtuaron, junto con el enorme poder personal del Príncipe, la esencia de la más característica magistratura republicana. Adquirir el rango consular era preceptivo para la culminación de una carrera política. Los Césares designaron directa (por *adlectio inter consulares*) o indirectamente a gran número de cónsules y menudearon, por su iniciativa, los *consules suffecti* o suplentes que, tras un ejercicio de la magistratura con frecuencia simbólico, pasaban a ser *consulares* y, por ende, miembros importantes del Senado y capaces de lucrar grandes gobiernos provinciales, etcétera.

Corona cívica. Recompensa militar excepcional, concedida, a título individual, al ciudadano romano que salvaba, en combate y sin ceder posición, la vida de otro, exponiendo la suya propia en combate singular. Era el símbolo oficial más acendrado de la preocupación por Roma y las vidas de sus hijos.

Curia. Casa del Senado de Roma. Comenzada a reconstruir por César, en el 44, poco antes de su muerte. Era un amplio y suntuoso salón, de unos 25 por 18 metros.

Denario. Unidad monetaria romana, de plata. Bajo Augusto, pesaba 1/84 de libra de 327,45 g (con Nerón se devaluó a 1/96 de libra) y valía 1/25 de áureo (un áureo era la moneda de oro de 1/42 de libra). Se acuñó con buena plata (de 980 milésimas). No todos los subdivisores teóricos del denario se emitían en realidad: lo fueron usualmente el sestercio (4 ases), el dupondio (2 ases), el as (12 onzas), el semis (6 onzas), el triente (4), el cuadrante (3), el sextante (2) y la onza (nombre genérico para la duodécima parte de una unidad, fuese ésta el as monetario o la libra de peso). El sestercio (*nummus semistertius*, que vale dos partes y media de las diez en que algo puede dividirse) era la cuarta parte del denario, en recuerdo de los viejos tiempos en que el denario valía 10 ases (y no dieciséis). Su valor se indicaba con el signo IIS (*duo et semis*), que se transformó en HS (por lo que algunos

lo llaman *nummus hemistertius*, con igual significado). El valor teórico del sestercio era entonces de una onza de peso de bronce (cuatro partes de cobre y una de zinc) y el del as de 1/3 de onza de cobre.

Dictador. Magistrado extraordinario, previsto por la antigua legislación romana para desempeñar en solitario el Gobierno de la República en caso de extrema gravedad. Acumulaba todos los poderes, la ley ordinaria quedaba en suspenso, designaba directamente a su segundo (el *Magister equitum*) y no podía permanecer en el cargo por más de seis meses. Durante el ejercicio del mismo era jurídicamente irresponsable e inviolable aunque, vuelta la normalidad, podían imputársele cargos por abuso de poder. Lo nombraba el Senado a propuesta de los cónsules. La República tardía, en continuada crisis, recurrió abusivamente a esta magistratura (Sila, César), desnaturalizándola.

Fasces. De origen etrusco, haces de vergas simbólicas del *imperium* con los que ciertos funcionarios especiales (lictors) precedían a los altos magistrados. Variaban de número (según el rango de sus titulares: doce para el cónsul, seis para el pretor. El dictador usaba veinticuatro; los magistrados por delegación –que ejercían un *imperium* confiado directamente por el César–, llevaban menos de seis) y de aspecto (el cónsul que no estaba en funciones principales, por ejercerlas su colega, parece que las llevó simuladas, con el fin de no inducir a errores). Simbolizaban su autoridad y facultades para imponer sanciones (entre ellas, la de azotes). Fuera del recinto sagrado de Roma (el dictador no estaba sujeto a este tabú), el magistrado *cum imperio* podía añadirles una *segur*, signo de su facultad de dictar sentencias capitales. Se coronaban con laurel las fasces del general victorioso.

Fecial (fetialis). Miembro del colegio sacerdotal de veinte miembros encargado de los ancestrales ritos de la declaración oficial de guerra a un enemigo de Roma. Dos de estos sacerdotes (el *pater patratus* y el *verbenarius*) protagonizaban el solemne rito, concluido el cual quedaba establecido que la guerra iniciada por Roma era un *bellum iustum piumque*. Decaído a fines de la República, se cuenta entre las muchas instituciones a que Augusto quiso insuflar nueva vida, en sus permanentes intentos de restaurar el *mos maiorum*.

Fortuna y Fortuna del Retorno. (*Fortuna, Fortuna Redux*). La diosa Fortuna (propriadamente, Fors Fortuna), de origen itálico, se asimiló a la Tyjé griega. Inicialmente parece que tuvo que ver con llevar o traer (*ferre*) la fertilidad. Pero pronto adquirió gran variedad de aspectos protectores y, en general, resultó asimilada al destino. La advocación de *Fortuna Redux* (literalmente, el destino que hace regresar) era un numen divino que lograba reconducir a casa (re-ducere) a alguien felizmente.

Gran Madre de los Dioses. (*Magna Mater, Mater Deorum*). Llegada con gran éxito del Asia Menor (de Pesinonte, en Frigia, que era por entonces la capital de su culto). Se inició su veneración oficial en Roma en el siglo III (204 a.C.). Su nombre originario, en Lidia, fue Cibebe, helenizado en Cíbele (Cibeles) y asimilada a una antiquísima 'Meter Theon', Madre de los Dioses mediterránea. Tuvo su templo en el Palatino. Sus sacerdotes eran orientales pero, a partir de Claudio, la ordenación de su culto se confió al Colegio de los Quince.

Imperium. Es palabra de imposible traducción. En virtud de una decisión comicial, ciertos magistrados (cónsules y pretores) eran designados para el mando de las legiones y el ejercicio del máximo poder ordinario de gobierno en Roma: poder de convocar al pueblo y al Senado, proponer leyes y aun dictarlas en ciertas condiciones, designar jueces o actuar como tales, dirigir la guerra, etc. Tan extraordinarias facultades (por doce meses) no las conferían empero, los comicios, sino que derivaban de una ceremonia sagrada y ancestral, mediante la cual el magistrado electo quedaba *creatus*, facultado con inciertas destrezas preternaturales para entrar en contacto con las divinidades (véase *auspicios*) y, en su virtud, para ejercer ese amplio conjunto de prerrogativas que formaban el *imperium* y entre las que estaba la de poder dictar sentencias capitales. El resto de los magistrados (ediles, cuestores), todos supeditados a quienes poseían *imperium*, estaban dotados de *potestas*; esto es, de capacidad meramente legal, sin otras connotaciones, para ejercer lícitamente y con sujeción a la ley las competencias que por elección popular se les atribuían.

Jano Quirino (Janus Quirinus). Jano significa el punto de acceso o de partida correcto. Encabeza, en principio, cualquier cosa: la marcha de un ejército, la lista de los dioses, la casa (cuya puerta exterior es *ianua*) o los meses del año (*ianuarius* es el mes inaugural). Tiene sacerdote propio (el *rex sacrorum*, heredero ritual del antiguo rey de Roma). Se le denominaba *Geminus* y *Quirinus*; gémino por su carácter bifronte (una puerta siempre tiene dos direcciones de paso) y Quirino por asimilación con uno de los más antiguos dioses romanos (probablemente de estirpe sabina y cuyo nombre acaso esté en relación con el pueblo de los Ouírrios, que se daban los romanos). Su sede, según Livio, estaba en el Foro, en la parte más baja del Argileto.

Juegos Seculares (ludi saeculares). Teóricamente conmemorativos de la fundación de Roma, se celebraban con gran solemnidad cada *saeculum* (cada evo o época, teóricamente

de cien años, período considerado como el aproximadamente máximo en la duración de la vida humana). Sabemos de su celebración (en el **Campo de Marte**) en los años 348, 249 y en 149 ó 146 a.C. Los que preparaba César no tuvieron lugar. Augusto encomendó al **Colegio de los Quince** que calculase el momento apropiado para reparar la omisión. Se utilizó un *saeculum* de 110 años para hacer el cómputo y pudieron celebrarse en el 17 a.C., junto a su inseparable Agripa, centrados en brillantes festejos a finales del mes de mayo y comienzos del de junio (diez días en total: los tres primeros con los ritos y juegos escénicos arcaicos y siete más según un programa actualizado). Con tal motivo redactó Horacio su imperecedero *carmen saeculare*. Consta que Claudio los celebró en el 47 d.C. (era el octavo centenario) y que Filipo el Arabe lo hizo en el 248 (milenario de la ciudad). Otros emperadores (Domiciano y Septimio Severo) encontraron apropiado contar según la fecha de Augusto, para poder celebrarlos durante su mandato (en el 88 y en el 204, respectivamente), empleando, para ello, un *saeculum* de 110 años.

Júpiter Feretrio (*Iovis Feretrius*). Es la advocación de Júpiter a la que se invoca para conseguir despojos enemigos (de la misma raíz que *feretrum*, de *fero*, llevar). Por extensión, es Júpiter Victorioso. Su templo estaba reputado como el más antiguo existente en Roma y asociado su culto a las hazañas mismas de Rómulo, el fundador de la ciudad, y a cierto roble sagrado del Capitolio.

Lupercal. El Lupercal era una gruta natural, bajo el saliente occidental Palatino, que Evandro consagró a Pan, y en la que la Loba amamantó a Rómulo –fundador y primer rey de Roma– y a su hermano, Remo.

Lustrum (*lustrum*). Ceremonia de purificación y por antonomasia la que se celebraba en Roma, inicialmente, cada cuatro y, más tarde, cada cinco años (de donde su actual significado). Cada quinquenio se elegían dos censores, hombres de gran prestigio moral y que hubieran desempeñado las más altas magistraturas del Estado (los censores y ex-censores ocupaban el primer rango entre los senadores). Durante dieciocho meses estaban en funciones, con el objeto principal de poner en orden a la comunidad romana del *pueblo de los Quirites*, consigo misma y con la divinidad, básicamente mediante la confección de un censo: revisaban la lista de senadores y caballeros y clasificaban (literalmente: incluían en una de las cinco *clases* tradicionales, según sus bienes) a todos los ciudadanos, degradando (mediante notas *ensorias*) o promoviendo a unos u otros. Finalmente, celebraban el ritual de la *lustratio* o purificación. Muchos emperadores se hicieron conferir la *potestad censoria* con objeto de poder ejercer los amplios poderes de los censores.

Marte Vengador (*Mars Ultor*). Su templo, edificado por iniciativa de Augusto (parece que creó, incluso, esta advocación), se erigió para agradecer al dios la victoria sobre los matadores de César. En ese templo quedaron depositados los despojos militares de Antonio y las insignias arrebatadas a Craso por los partos en Carras y que Augusto recuperó.

Naumaquia. En griego, combate naval. Se refiere a los combates artificiales dispuestos en Roma como espectáculo, iniciados por César dos años antes de su muerte. El mejor documentado es, precisamente, el ofrecido por Augusto en el año 2 a.C., en la margen derecha del Tíber, cuyo escenario excavado fue llenado con agua del nuevo acueducto Alsietino. Protagonizado en buena parte por reos y prisioneros, incluyó en su programa el remedo de batallas como Accio y Salamina. (Augusto emplea en el texto la expresión *navalis proelii spectaculum*, espectáculo de una batalla naval).

Oro coronario (*aurum coronarium*). En rigor, aquél con que se confecciona una corona otorgada como recompensa oficial, generalmente por méritos militares. En la práctica, el pago que ofrecían (o se exigía) las colectividades a un general victorioso para la confección de su preceptiva corona triunfal.

Ovación (*ovatio*). Véase **Triunfo**.

Palatino. Colina romana en la que según la tradición, se asentaron sus primeros habitantes. Era considerada como el punto más venerable de la trama urbana. La casa que allí poseía Hortensio fue adquirida por Augusto, que hizo de su residencia, cercana al templo de Apolo (con cuya persona quiso aparecer asociado) el nódulo del gobierno imperial. Tiberio, Calígula y Nerón engrandecieron el conjunto con obras sucesivas, que fueron renovadas y ampliadas por Domiciano, Adriano y Septimio Severo.

Penates. Los dioses Penates domésticos (*dii Penates*; *penus* son los comestibles) guardaban la casa y los de Roma (*Penates Publici*), que residían en el templo de Vesta y en la Velia, el Estado. Augusto cuidó de su culto (como de casi todos los ancestrales) y les erigió en su propia casa un altar.

Pontífice Máximo (*Pontifex Maximus*). Cabeza del Colegio de los Pontífices, el mayor de los cuatro principales colegios sacerdotales de Roma (véase **Colegio de los Quince**). Llegó su número, con César, a dieciséis. El Pontífice Máximo residía oficialmente en la Regia,

mansión tradicional del rey Numa, en el extremo oriental del Foro. El *collegium* incluía a los pontífices, las vírgenes vestales, los *flamines* o sacerdotes de los dioses principales y al *rex sacrorum*, figura sacerdotal en la que sobrevivían los aspectos ceremoniales vinculados a los antiguos reyes. Durante el Imperio (y hasta fines del siglo IV), el príncipe fue, regularmente, el Pontífice Máximo y, en consecuencia, la cabeza de la religión del Estado.

Potestas. Ver **Imperium** y **Tribuno de la plebe**.

Príncipe de la Juventud (*Princeps Iuventutis*). Título usado por los nietos de Augusto (en un momento dado, adoptados como hijos y sucesores), oficialmente por aclamación de los **Caballeros romanos** (véase esta voz). Llegó este título honorífico a usarse como sinónimo de heredero del César.

Príncipe del Senado (*Princeps Senatus*). Presidente de las sesiones del Senado y primero en dignidad entre los *patres et conscripti* de Roma. Recaía, en principio, el honor en el primer senador de la lista elaborada quinquenalmente por los **censores** (ver esta voz). En el primero de sus censos Augusto se inscribió a sí mismo como Príncipe del Senado o primer senador y, normalmente, todos sus sucesores obraron igual.

Procónsul, propretor. Cuando un alto magistrado romano salía de cargo y recibía un encargo oficial adecuado a su rango, era preciso dotarlo de fuerza jurídica para que ejerciese su autoridad. Ordinariamente, se le concedía una *prorogatio imperii*; esto es, un sucedáneo de la solicitud (*rogatio*) al pueblo para que lo eligiese como titular de **imperium** (véase esta voz). Este *imperium* quedaba limitado a un ámbito (temporal, espacial o funcional) de actuaciones restringido, dentro del cual el *imperium* tenía la virtualidad del correspondiente al magistrado a quien parcialmente se le equiparaba: un cónsul o un pretor, corrientemente.

Quirino (*Quirinus*). Divinidad de origen sabino, antiquísima en Roma y que, antes de las innovaciones etruscas, formaba, con Júpiter y Marte (y en último lugar), la triada suprema del panteón romano. Su nombre está vinculado a las *curiae* o curias primitivas, al nombre mismo de los romanos en tanto que pueblo de los *Quirites* (acaso, como curias, de *co-viri-um*, unión de hombres) y al Quirinal, en el que se le dio antiguo culto.

Salio (*salius*, de *salire*, bailar). Miembro de un colegio sacerdotal relacionado con Marte y **Quirino**. Con un vestuario arcaico especial y cubiertos con un gorro apuntado (*apex*) bailaban, armados, exhibiendo unos antiguos escudos en forma de ocho (*ancilia*), enviados desde el cielo por Júpiter a Numa. Entonaban un cántico peculiar (*carmen saliare*) apenas comprensible.

Senadoconsulta (*senatusconsultum*). Consejo u opinión oficialmente emitido por el Senado de Roma. No tiene valor de ley, pero expresa el parecer de los padres de Roma y posee una gran fuerza moral y política.

Sestercio. Véase **denario**.

Sodal (*sodalis*). *Compañero*, miembro de un colegio sacerdotal menor, como el de los **feciales**, los **salios**, lupercos, **titios** o **arvales**.

Titio (*titius, titiensis*). **Sodal** del colegio titio, tradicionalmente vinculado al rey sabino Tito Tacio y que algunos estudiosos relacionan con el dios Mutino Titinio y ciertos ancestrales cultos fálicos.

Tribuno de la plebe. Elegido por los plebeyos para su defensa estamental frente al patriciado, formaba parte de un colegio de diez miembros elegidos anualmente que llegaron a asimilarse con los magistrados ordinarios (pero sin disponer de **imperium** ni poder actuar fuera de la ciudad). Su inviolabilidad personal, su origen reivindicativo y popular y su poder de veto sobre cualquier decisión lesiva para la plebe (siempre que no hubiera oposición de otro tribuno), llevaron a Augusto a asumir su potestad de modo prácticamente permanente y a hacer de ella el fundamento de su poder civil.

Triunfo (*triumphus*). Ceremonia solemnísima, celebrada en Roma misma, mediante la cual el Senado y el pueblo reconocían una excepcional victoria militar lograda por un general actuando bajo sus propios **auspicios**. El episodio central consistía en una procesión del triunfador, con sus tropas, prisioneros y botines, hasta el templo de Júpiter Capitolino. Una forma menor del triunfo era la *ovatio* u *ovación pública*. Desde Augusto fue raro que los príncipes (en tanto que **Imperatores** con jurisdicción sobre los restantes generales) renunciasen a protagonizarlos todos.

Velia. Nombre de una eminencia del **Palatino**.

Vestales. Vírgenes asociadas al colegio pontifical (véase la voz **Pontífice**), custodias del culto a Vesta y de su fuego sagrado, hogar de Roma. La diosa (*Vesta publica populi Romani Quiritum*) era el principal de los númenes protectores de la ciudad en tanto que patria u hogar común. Su respetadísimo colegio estaba compuesto por seis mujeres que entraban al servicio de Vesta entre los seis y los diez años. Perder la virginidad suponía para la vestal ser enterrada viva.

Vía Sacra. Itinerario que recorría los más santos lugares de Roma, entre el Foro y la **Velia**.

Cèsar August (1985). "*Res Gestae Divi Avgvsti*". *Cuadernos de Historia* (vol. 16, núm. 252, traducció i notes: Guillermo Fatás). Madrid.

Notas

(1) Th. Mommsen, *Res Gestae Divi Augusti*, Berlín, 1883 (considerada *editio princeps* no obstante la de 1873, por el examen que luego Mommsen hizo de los 194 calcos de Karl Humann). El texto figura en el volumen III del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, de la Academia de Berlín, entre las páginas 769 y 799.

W. Fairleu, *Monumentum Ancyranum. The Deeds of Augustus*, Filadelfia, 1898.

E. G. Hardy, *The Monumentum Ancyranum*, Oxford, 1923.

F. W. Shipley, *Res Gestae Divi Augusti*, Londres, 1924.

R. Rogers, K. Scott, M. Ward, *Caesaris Augusti res gestae et fragmenta*, Boston, 1935.

C. Barini, *Res Gestae Divi Augusti ex monumentis Ancyrano, Antiocheno, Apolloniensi*, Roma, 1937. (Sin comentario.)

J. Gagé, *Res Gestae Divi Augusti ex monumentis Ancyrano et Antiocheno latinis, Ancyrano et Apolloniensi graecis*, París, 1935.

P. A. Brunt y J. M. Moore, *Res Gestae Divi Augusti. The Achievements of the Divine Augustus*, Oxford, 1967, reimpr. 1984. (Sólo texto latino y trad. inglesa.)

G. G. Belloni, *Le Res Gestae Divi Augusti. Augusto: il nuovo regime e la nuova urbe*, Universidad Católica de Milán, 1987.

Hay una edición restringida, no venal y muy sucinta (texto en español, sin anotar, cronología y resumen de las circunstancias de los hallazgos), de G. Fatás y M. Martín Bueno, *Res Gestae Divi Augusti*, Zaragoza, 1987. La presente traducción presenta modificaciones respecto de la de 1987.

Sobre la topografía y los edificios de Roma, el clásico

S. B. Platner y Th. Ashby, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, London, 1929, y el magnífico

F. Coarelli, *Guida archeologica di Roma*, Milán, 1974.

(2) Al hacerse público este texto en numerosos puntos del Imperio, se daba en ellos cuenta, con la última frase, de que en Roma ocupaban un lugar decoroso. En la biografía de Augusto por Suetonio hay una corroboración: señala que el sumario de sus obras *quiso que se grabase en planchas de bronce y que se fijasen ante su Mausoleo*.

(3) Octavio (luego, Augusto) nació el 23 de septiembre del 63 a. C., siendo cónsul Cicerón. Quedó huérfano de padre cinco años después y tomó la toga viril en el 48, a los quince años, dos antes de la proclamación como dictador de Gayo Julio César, que luego (en el 45, pocos meses antes de su asesinato) lo adoptaría como hijo y sucesor. En la guerra civil subsiguiente, Gayo Julio César Octaviano (nuevo nombre de Octavio) fue investido con el *imperium* militar desde el 7 de enero del 43. Casó, el 17 de enero del 38, con Livia, madre de Tiberio (quien sería su sucesor, a falta de descendientes vivos). Con la mención de su edad subraya su precoz madurez y con la oposición entre opresión (la de la *factio* de Marco Antonio) y libertad subraya uno de los motivos más importantes de la propaganda del régimen desde su inicio.

(4) El Senado aparece desde el comienzo como fuente de su legitimidad inicial en tanto que prohombre de Roma, además del testamento de César. En todo el texto no se mencionará el nombre de ninguno de los enemigos romanos de Augusto: Bruto, Casio, Antonio, Lépido o el hijo de Pompeyo. Se alude a ellos como jefes de facción o bandería, caudillos de esclavos rebeldes, asesinos, etcétera.

(5) Con César, su padre legal, y el Senado, los ciudadanos romanos aparecen como fundamento de la legitimidad de sus actuaciones y promoción.

El usualmente llamado II Triunvirato (el primero, con César, Pompeyo y Craso, lo fue de hecho únicamente) estuvo constituido por Octavio, Antonio y Lépido, desde el 27 de noviembre del 43. Su misión era *res publicam constituere*. En ese año moría Cicerón.

(6) Adoptivo. Esto es, Gayo Julio César.

(7) Traducimos *ultus* por *vindicando*, pero ha de advertirse que *ultio* tiene sentido de obligación moral. Compensar, mediante la *ultio*, una ofensa recibida por un allegado es una obligación que imponen la *iustitia* y la *pietas* debida por cada cual a los suyos (en este

caso, la *pietas erga parentem*, para con el progenitor). *Ultio* es, además, un numen divino y una advocación específica de Marte (*Mars Ultor*) tutela las *ultiones* o vindicaciones de las ofensas infligidas a Roma. No es una exhibición de rencor o meramente vengativa, sino de cumplimiento de un sagrado deber moral.

(8) La batalla de Filipos, en el 42.

(9) La clemencia para con romanos y extranjeros fue virtud exhibida (no tanto practicada) reiteradamente por César en su propaganda. A su muerte, quedó instaurado el culto a la *Clementia* en Roma. Augusto se manifiesta como heredero de ese espíritu paterno.

(10) Al acabar las guerras civiles era muy elevado el número de efectivos legionarios. El esfuerzo económico para desmovilizarlos con compensaciones y expectativas de supervivencia digna, que Augusto asumió, fue extraordinario.

(11) En Milas y Nauloco, a Sexto Pompeyo; y en Accio, a Antonio y Cleopatra.

(12) Augusto triunfó triplemente, en el año 29, por sus victorias en Dalmacia, Accio y Alejandria de Egipto. Las *ovationes* se le otorgaron por la paz de Brindis (con Antonio) y por la derrota de Sexto Pompeyo.

(13) La *modestia* es otra de las virtudes del príncipe, junto con la *pietas* y la *clementia*.

(14) Usualmente, en caso de guerra, estos votos se hacían en el templo capitolino de Júpiter.

(15) *Supplicationes*, agradecimientos solemnes de la comunidad romana a los dioses.

(16) Augusto fue muy celoso de las concesiones de triunfos oficiales. Durante su gobierno, la totalidad de las campañas –y así se mantuvo en lo sucesivo– se realizaban bajo los *auspicia* directos del príncipe, por lo que le correspondían enteramente los lucros de sus resultados. Excepcionalmente, en el año 12 (cuando ya tenía casi setenta y cinco años de edad), autorizó a Tiberio, virtualmente sucesor suyo oficioso, la celebración de un triunfo solemne sobre el Ilírico.

(17) En estas memorias oficiales de su reinado, Augusto no alude, ni aun eufemísticamente, a sus fracasos militares. En particular, nada se dice del terrible desastre de su general Varo, en el bosque de Teutoburgo, frente a los germanos coligados (año 9 de la Era). La matanza de legionarios fue terrible por su cuantía y significación. El príncipe renunció a los avances del Imperio hacia Oriente y la frontera definitiva quedó fijada en el Rin. Los reyes o príncipes a quienes exhibió como vencidos fueron Cleopatra y sus dos hijos, Adiotrix el gálata, su mujer y sus hijos y Alejandro de Emesa.

(18) Augusto silencia en este párrafo sus históricos fracasos ante los germanos y los armenios.

(19) Suetonio narra cómo la rechazó descubriéndose el pecho desnudo (gesto romano característico equivalente a decir que no se cedería en una actitud ni ante una espada apuntando al corazón).

(20) Véase luego, a propósito del párrafo 15. Es el príncipe como benefactor, como providencia para el pueblo. Declina los honores y poderes excepcionales, pero no las pesadas obligaciones que le incumben, y acepta solucionar, a su sola costa, el hambre que ha hecho presa en Roma y ante el que la República se siente impotente.

(21) Acaso para no aumentar irregularmente el número anual de cónsules. Augusto, además de mostrar su *modestia*, respeta el orden legal republicano.

(22) Con objeto de no concentrar en su persona los honores y el poder. Augusto muestra que no persigue la autocracia ni la monarquía. Sus colegas fueron Agripa (dos veces) y, más tarde, Tiberio (tres).

(23) En la enumeración de sacerdocios respeta la gradación jerárquica tradicional.

(24) Octavio acaba de salir vencedor de la guerra civil. Antonio ha muerto. Egipto está en sus manos. En ese año el Senado le concedió las tres celebraciones oficiales de triunfo en Roma por sus victorias.

(25) Designando patricios a determinados nobles plebeyos para renovar el disminuido y decaído sector senatorio de los patricios. Los senadores podían proceder del patriciado

(técnicamente, los descendientes de los *patres* fundadores de Roma, nombrados por Rómulo) y de la plebe (meros *conscripti*, inscritos en la lista senatorial).

(26) Las noticias sitúan estas confecciones del *album Senatus* en los años 16 y 11 a. C. y en el 4 d. C. A fines de la República eran seiscientos los senadores, pero con César llegaron casi a mil, bastantes de entre ellos evidentemente indignos. Muchos perecieron durante las guerras civiles. Augusto cuidó muy de cerca la composición de esta asamblea.

(27) Brazo derecho de Augusto, su camarada y yerno. Murió el año 12 d. C. En el año 16 ejerció, como el mismo Augusto, la potestad tribunicia y desarrolló gran actividad en Oriente. No se efectuaba un censo en Roma desde el año 69 a. C.

(28) Sobre todo en ejercicio de su potestad tribunicia, que ostentó desde el 30 a. C. Las leyes de Augusto, en efecto, restauraron numerosos usos decaídos (subrayando el valor de la *antiquitas* y el *mos maiorum*) e insistieron en vigilar la moral pública y de las clases altas en lo tocante a matrimonio, descendencia, excesos suntuarios, adulterio, etc. Se subraya así la piadosa moralidad del nuevo régimen.

(29) El primer ciudadano debe sujetarse y acomodarse a los principios del decoro y la dignidad: los cargos públicos, en la doctrina augustea, quedan más obligados aún a ello que los simples particulares.

(30) En el 28 a. C. se ofrecieron por vez primera estos votos públicos *pro valetudine* del príncipe.

(31) Con ello, el César quedaba asimilado en cierto modo a lo divino e incluido en la relación de los *sacra* y *veneranda* más antiguos del Estado. No sabemos la fecha exacta. La primera potestad tribunicia la ejerció en el año 23-22 a.C. (la renovó anualmente, hasta su muerte, por treinta y seis veces consecutivas), pero los otros honores mencionados fueron anteriores. Una persona sacrosanta no podía ser violada de obra ni palabra. Quien lo hiciera se constituía en *sacer*, en execrado, esto es, en portador de una vida ofrecida en expiación a Júpiter, que cualquiera podía inmolar.

(32) El Pontífice Máximo era, en efecto, Lépido. Caído en desgracia, a raíz de las discordias civiles que enfrentaron a los triunviros, Octavio se limitó a condenarlo al destierro no obstante la aversión que por él sentía. Hasta la muerte del exiliado, en el año 13-12 a.C. (el mismo año en que murió Agripa), no quiso Augusto modificar la situación. Asumió el cargo el 6 de marzo.

(33) Se terminan las guerras de Hispania y contra los garamantes, en Numidia.

(34) La voz *virtus* no tiene el mismo sentido que luego cobraron sus derivadas en las lenguas romances a partir de su significado cristiano. Deriva de *vir*, hombre, varón; y significa mejor que *virtud*, el conjunto de cualidades que ha de tener un hombre cabal tal y como el concepto era entendido en Roma. Entre ellas, muy notoriamente figuraba el valor físico y moral, componente esencial de la *virtus* romana.

(35) Subraya la unanimidad de las adhesiones a su persona.

(36) El ara se consagra no a la *Pax Augusti* (*Paz de Augusto*), sino a la *Paz Augusta*: la paz lograda por el Príncipe es augusta en sí, como él mismo. El magnífico monumento se inauguró en el Campo de Marte, junto a la Vía Flaminia, el 30 de enero del año 9 a.C., poco antes de la muerte de Druso (Nerón Claudio Druso –Druso el Mayor–, hijo de Livia en su primer matrimonio, y hermano menor de Tiberio) y de la concesión de poderes especiales a Tiberio, yerno entonces de Augusto. Los nietos del César eran, aún, dos niños pequeños. Tras la muerte de Lucio (el segundo nieto, fallecido en el año 2 d.C.), Tiberio vio sus poderes renovados por un decenio, en el año 3. Druso (que, a título póstumo, fue distinguido con el sobrenombre de Germánico, el cual pasó a sus hijos), tuvo descendencia de su matrimonio con Antonia, la hija pequeña de Marco Antonio y Octavia. Era, pues, sobrino político de Augusto. Su hijo mayor, Nerón Claudio Germánico, nació en el año 15 a. C.

Tras las prematuras muertes de los descendientes varones de Augusto (adoptados como hijos el 17 a.C.) éste hizo que Tiberio adoptase como hijo a su sobrino mayor. Puesto que Tiberio ya había sido adoptado por Augusto, el joven Germánico pasó a llamarse Germánico Julio César y a situarse en la línea directa de sucesión del Príncipe. Acudió con Tiberio a Panonia (años 7 a 9) y a Germania (11 d.C.), para compartir sus operaciones militares. Fue cónsul en el año 12 y, un año después, procónsul con el mando militar de las Galias y Germanias. En territorio germano desarrolló largas y duras campañas (en general, victoriosas), que le valieron un triunfo, concedido por Tiberio, en el año 17, tres años después de la muerte de Augusto. Estaba casado con Agripina, nieta de Augusto (hija de Agripa y Julia), de la que tuvo nueve hijos. Uno de ellos fue Calígula. Murió (segura-

mente envenenado por el gobernador de Siria, Pisón, con quien se había enfrentado), en octubre del año 19.

(37) Por el rey Numa Pompilio, creador del rito, y con el cónsul T. Manlio, en 235 a. C. Bajo Augusto hubo paz oficial en el 29, el 19 (fin de la guerra cántabra) y en un tercer momento indeterminado.

(38) Con la ratificación de sus designios de futuro, por resultar decisiones dignas del general consenso.

(39) Gayo, el mayor de los dos nietos, llegó a ejercer el consulado, en el año 1 de la Era, tres años antes de morir.

(40) Lucio murió el 20 de agosto del año 2 de la Era, en Marsella. Gayo, el 21 de febrero del año 4, en Licia (había comenzado su mando en tierras de Oriente tres años antes). Los nietos de Augusto fueron adoptados por éste como hijos en el año 17 a.C. en coincidencia con la celebración de los *Ludi Saeculares* con los que se conmemoró fastuosamente un *saeculum* más en la historia de la Urbe.

(41) El mayor de los dos nietos (adoptados como hijos, en perjuicio de Tiberio) recibió el título en el año 5 a.C. Lucio, el menor, tres años después. Era una distinción probablemente nueva (*Equites Romani... utrumque eorum... appellaverunt; denominaron a ambos*. No los *designaron* o *eligieron*). Los pequeños escudos redondos (parmas) y las lanzas largas eran característicos de la caballería tradicional.

(42) El congio era una medida de capacidad (unos cuatro litros) que dio nombre a ciertos obsequios en especie, gratuitos o a muy bajo precio, de los magistrados (o candidatos a serlo) a la plebe urbana.

(43) En ese año dimitió voluntariamente del Consulado y recibió por vez primera la potestad (no el cargo) de Tribuno de la plebe, sustento en el futuro, muy estimado por el César, de lo principal de su poder civil. Con la obtención de poderes especiales que logró para su fraterno Agripa, este año se configura como el afianzamiento de las bases doctrinales sobre las que habrá de desarrollarse en plenitud el nuevo régimen. Pocos meses después (en el 22), rechazó las concesiones vitalicias de la Dictadura y el Consulado.

(44) Las famosas *frumentationes* o repartos gratuitos de grano para los ciudadanos indigentes con sede en Roma. Existía una lista oficial de beneficiarios. Junto con los juegos, de que habla en los párrafos 22 y 23, ésta es la base de la política cesárea de *panis et circenses* (en famosa expresión de Juvenal, ver párrafos 22 y ss.), característica del Alto Imperio para con la menesterosa plebe urbana de Roma.

(45) El *nummus* por antonomasia era el sestercio.

(46) En esta fecha desarrolló Tiberio sus eficaces campañas contra los germanos. La preocupación de Augusto por la capital romana se tradujo en su nueva reordenación. La urbe quedó dividida en catorce barrios o distritos.

(47) Las desavenencias entre Augusto y Tiberio llegan a uno de sus puntos más tensos: Tiberio es obligado a exiliarse a Rodas.

(48) Es el año de la muerte de Cayo César (y de Herodes). A raíz del deceso del nieto mayor (hijo adoptivo) y único supérstite de su descendencia varonil directa, Augusto a finales del mes de junio, adoptó a su hijastro, Tiberio (a quien se confirió por diez años la potestad tribunicia), y a su nieto, Agripa Póstumo (hijo de Agripa y de Julia), que tenía entonces poco más de quince años y observaba una conducta muy irregular. Murió en el mismo año que Augusto, pocas semanas más tarde que éste, posiblemente por orden de Tiberio. La crisis familiar tuvo entre otras consecuencias, las de rehacer (por tercera vez) la composición del Senado y provocar una conjura encabezada por el cónsul del año 5, Gneo Cornelio Cinna Magno, nieto de Pompeyo. Según algunos autores (Séneca, Dión), la conlura se llevó a cabo, en efecto, y tuvo lugar durante una ausencia de Augusto, que se encontraría en las Galias. Para otros, el suceso puede datarse –por esa razón– entre los años 16 y 13 a. C. Para otros, la conspiración, simplemente, no existió.

(49) En ese mismo año, sobre la base de la recaudación de un nuevo impuesto, que gravaba las transmisiones por herencia. En la fecha se produjeron alzamientos en Dalmacia y en Panonia, y Judea fue constituida en provincia de rango procuratorio. Las dos primeras quedaron pacificadas el año 9. En el año 10 se creaba la provincia de Panonia.

(50) Los párrafos 15-18 relatan cómo Augusto no sólo se cuida de la gloria militar de Roma, sino de *cives Romanos servare*, de preservar cotidianamente a los ciudadanos particu-

lares de la indigencia, el hambre o la ruina individual. Es el modelo acabado de príncipe evergético, benefactor y munificente, según el prototipo helenístico.

(51) Según un plan comenzado por César, pocas semanas antes de morir. Menciona, en la larguísima serie de sus grandes obras públicas, la Curia en primer lugar para subrayar su dilección y respeto por el Senado.

(52) Lo restauró, tras un incendio, en el año 3 d.C.

(53) En los años 26 y 9 a.C. El templo capitolino se incendió en el 69 d.C. La restauración de Augusto abarcó el conjunto del área capitolina.

(54) A pesar de que Pompeyo fue el principal enemigo de su padre (divinizado ya) Julio César. Lo restauró en el 32 a.C. El Teatro de Pompeyo fue el primero de piedra construido en Roma (por antonomasia se le llamaba *theatrum marmoreum*). Augusto nota indirecta y públicamente la grandeza y generosidad de Pompeyo Magno, prescindiendo de eventuales rencores personales.

(55) La preocupación de Augusto por los problemas del agua en Roma (higiene, abastecimiento humano, servicio de incendios, etc.) fue grande. El propio Agripa fue designado *curator aquarum* en el 33.

(56) Iniciado por Julio César, en el 54.

(57) Las obras públicas de restauración de templos acometidas por el régimen, sobre todo en la Urbe (pero no sólo) fueron particularmente cuantiosas. En las *Res Gestae* como es natural, no se mencionan trabajos de envergadura que, en igual sentido, emprendieron otros miembros de la familia del César, como Tiberio, que restauró el templo de la Concordia en el año 10 de la Era.

(58) A los pocos meses estaba Octavio en Hispania, para dirigir la guerra del norte. En el año 26 creó la Prefectura de la ciudad de Roma (en el año 21 creó la organización militarizada de la policía urbana, las cohortes de los *vigiles*). Para el año 27 hay noticia de culto oficial a Augusto en la ciudad de Mitilene. En Occidente comenzaría el fenómeno en Tarragona, dos años más tarde.

(59) Rímini. En el 27 a.C. Se entiende que los dos puentes intactos no necesitaban reparaciones.

(60) En el año 2 a.C. Véase nota al párrafo 2, sobre la *ultio*. La promesa de su erección la hizo antes de la batalla de Filipos, para impetrar la protección de Marte en su lucha *pro ultione paterna*, como recuerda Suetonio. Como protector de Roma en la guerra el dios recibió en este nuevo templo las insignias romanas perdidas y recuperadas por Augusto: las de Craso (año 53), las de Decidio Sara (40) y las de Antonio (36), todos ellos derrotados estrepitosamente por los partos.

(61) Muy querido por Augusto. Era, además de yerno suyo, sobrino carnal, por ser hijo de Octavia. El teatro fue capaz para un número de 15 a 20 mil espectadores. Fue inaugurado oficialmente el 13 o el 11 a.C.

(62) Hecho excepcional, el de la construcción de un templo para honrar como dios a un ciudadano. Era una circunstancia fuera de toda tradición. Por ello, oficialmente fue promovido por los triunviros (Antonio, Octavio y Lépido) y el Senado de consuno. El templo, erigido en el lugar de su pira funeraria, estaba junto a la Regia y el de Vesta e iba coronado por una monumental estatua de César. Su podio se adornó con los espolones (*rostra*) de las naves enemigas capturadas en Accio a Antonio y Cleopatra.

(63) En el año 12 a.C.

(64) Sería Druso o Germánico. Si se hubiera tratado de Cayo o Lucio probablemente hubiese escrito *hijo*.

(65) Augusto fue el creador de los *ludi Martiales* en honor de Mars Ultor, véase párrafo 21.

(66) Marco Antonio.

(67) Incluido, sobre todo, Sexto Pompeyo, a quien se alude sin nombrarlo.

(68) Se trató, en gran parte, de esclavos fugitivos, muchos de los cuales lucharon contra él en el ejército de Sexto Pompeyo, hijo de Pompeyo. Su captura culminada con el suplicio es, técnicamente, un acto de obligada justicia para proteger a los ciudadanos y no una exhibición de crueldad. Augusto, en las *Res Gestae*, denomina intencionadamente *bellum*

servile a la guerra civil contra Sexto Pompeyo, concluida en el 36 a.C., de modo que su enemigo no recibe estatuto de beligerante en este texto oficial, sino de jefe de esclavos fugitivos. Véase, más adelante, párrafo 27.

(69) Antonio culminó sus actitudes hostiles divorciándose de Octavia. Violando la ley y la tradición, Octavio mandó leer en público el testamento de Antonio, en el que se pusieron en evidencia disposiciones susceptibles de ser presentadas como traiciones al pueblo romano. Octavio consiguió que los ciudadanos de Italia le prestasen un juramento solemne de lealtad a su persona y a su familia. Quedaba declarada la guerra entre los antiguos aliados y herederos políticos de César.

(70) El 2 de septiembre del 31 a.C. La victoria supuso el afianzamiento del régimen unipersonal y la extinción de la independencia milenaria de Egipto. Marco Antonio murió al año siguiente.

(71) Éste es el punto del relato en que resulta más obvia la omisión del desastre de Teutoburgo. Sólo cita la victoriosa tarea de Tiberio en el año 5 d.C.

(72) La guerra etíope comenzó en el 25-24 a.C., bajo el afortunado mando de Gayo Petronio, en igual fecha en que Elio Galo recorría Arabia (Yemen) con desastrosos resultados. En ese año se producen la anexión de Galacia y la boda de Julia, la hija de Augusto, con Marcelo. El segundo matrimonio de Julia (con Agripa) tuvo lugar en el año 21. El tercero, fallecido Agripa en el 12, fue con Tiberio (al año siguiente de la viudedad). La Arabia *eudémona* (Augusto emplea el término griego) o Feliz designa, aquí, la zona de Adén.

(73) No obstante, silencia que, de hecho, las enormes riquezas de Egipto se administraron como posesión privada del Príncipe a título personal. La posesión de Egipto (desde la muerte de Cleopatra, en el año 30) dio una de sus más sólidas bases a la munificencia de Augusto.

(74) Año 20 a.C. Armenia era el Estado-tampón entre los Imperios romano y parto, en permanente tensión por esta causa. Ambas potencias intentaron hacer del soberano armenio un vasallo a la cabeza de un Estado títere, en sucesivas alternancias de influencia.

(75) Las enseñas perdidas dramáticamente en Carras –con la vida– por Craso fueron recuperadas (sin lucha) en el año 20 a.C. El resultado de una compleja y notable operación diplomática aparece, en las *Res Gestae*, insinuado hábil y ambiguamente como una gran victoria militar.

(76) En el año 15 a.C., Tiberio y Druso lucharon contra retios y vindélicos. Las victoriosas campañas supusieron la creación de las provincias nórica y rética.

(77) Ya se dijo que, en el año 12, en vísperas de la asociación de Tiberio al gobierno, falto Augusto de toda otra descendencia capaz y más de su gusto, consintió en que el hijo de Livia celebrase un triunfo en Roma sobre el Ilírico, no obstante haberse desarrollado las campañas bajo los auspicios del César.

(78) Augusto nada hace sino en nombre o a petición del pueblo de Roma, al cual sirve y a cuya voluntad sujeta el orbe.

(79) En efecto, la presencia romana en esas regiones se hizo sentir ya fuertemente a raíz, sobre todo, de las guerras contra Mitrídates. La zona entre los Cárpatos y el Cáucaso quedó dentro de la esfera del interés de Roma.

(80) La Adiabene era un distrito asirio. Los sicambros o sugumbrios y los suevos marcomanos son de etnia germana.

(81) Durante su sexto consulado, según se anotó, fue designado *Princeps Senatus*. A comienzos del año 27, deseoso de aparecer como restaurador de la libertad de la República, renunció a un gobierno unipersonal y omnímodo, accediendo –interesadamente– tan sólo a compartir poderes, competencias y gobiernos directos sobre las provincias con el Senado. Con una sola excepción, poco importante, del reparto se derivó que quedaron bajo su mando directo los efectivos del ejército regular en todo el Imperio.

(82) 16 de enero del 27 a.C. La titulación y nombre de Augusto, oficialmente propuestos al Senado para Octavio por Lucio Munancio Planco, nunca fueron antes utilizados por particular alguno. Los precedentes de tipo más o menos carismático no pasaron de elegir cognombres del tipo de *Félix* (protegido de los dioses) o Magno. Es posible que Octavio deseara, inicialmente, para sí el sobrenombre de Rómulo, como nuevo fundador de Roma. Pero sus fuertes connotaciones monárquicas y la proximidad del asesinato de su padre, César, por sus tendencias autocráticas le harían desistir. Augusto es voz que designa a una persona excepcional y escogida y, etimológicamente, está relacionada con

augere, augmentum, auctoritas, augur, etc. Tambien está connotada de sagrado esplendor, lo que se acomoda muy bien con el apego de Augusto por Apolo. Con anterioridad, su uso se restringió al ámbito de lo religioso o divino, en oposició a *humanus*. Nunca fue otorgado sino a los Césares (con la sola excepción de Vitelio, que no lo usó). En femenino lo usaron algunas mujeres de la familia imperial, como Livia, Agripina y Popea. A partir de Domiciano, el Senado lo concedió regularmente a las esposas de los príncipes.

La astuta composició del texto (que parece una enumeración exhaustiva de hechos objetivos) hace, de todos modos, aparecer como una culminación, al final de una vida, la obtención de este *nomen* casi sobrenatural, que se remonta a más de cuarenta años atrás. Además, en el texto va asociado a su condición oficial (que se señala inmediatamente después, pero que obtuvo mucho más tarde) de *Padre de la Patria*.

(83) Ver nota 35.

(84) Queda bien explícita la superior *auctoritas* de Augusto, basada en su superioridad moral, espiritual: eso era lo que reconocía y proclamaba reconocer (como quien constata un hecho objetivo, observable, mensurable) el Senado de Roma al denominarlo, definirlo y declararlo Augusto. Oficialmente se consideró que los dos grandes personajes de la *gens Julia*, César y Augusto, habían sido unos a modo de nuevos fundadores de Roma. De ahí que incluso el calendario llevase su impronta: el mes de nacimiento de Julio César pasó de llamarse Quinto (*quintilis*) a Julio; y el mes Sexto (*sextilis*), en el que Octavio obtuviera su primer consulado, se denominó Augusto (agosto). Empero, no debe olvidarse que Augusto se hizo dotar de un *imperium proconsulare maius et infinitum*: un poder sacrojurídico y político del mayor rango (consular) y sin limitación de ámbitos territoriales o funcionales (*infinitum*).

(85) El 5 de febrero del año 2 a.C. Nótese cómo subraya Augusto que un acuerdo tan excepcional lo toman los senadores, los caballeros y la totalidad del pueblo. En ese año dictó pena de destierro contra su hija Julia, por su vida desordenada, que atentaba directamente contra los intentos de Augusto para sujetar a las convenciones tradicionales y a apariencias de morigeración el comportamiento de las clases altas de Roma.

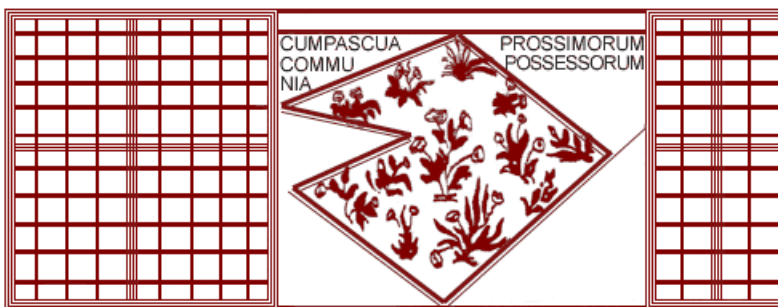
(86) Y último. Murió el 19 de agosto del año 14 de la Era.

(87) Hay dos pequeños textos apendiculares que, desde luego, no son de la mano de Augusto, ya que aparecen en tercera persona. En el primero se da la suma total del dinero entregado por Augusto al tesoro, a la plebe y a los veteranos. En el segundo, la lista de templos que fueron de nueva construcción por su deseo. No se reproducen aquí por no ser obra de Augusto.

4.2. Imatges

Hi ha dues sèries d'imatges. La primera ofereix il·lustracions procedents dels manuscrits que recullen els textos dels agrimensors romans (imatges 1-3). La segona presenta diferents centuriacions ben documentades per l'arqueologia (imatges 4-7).

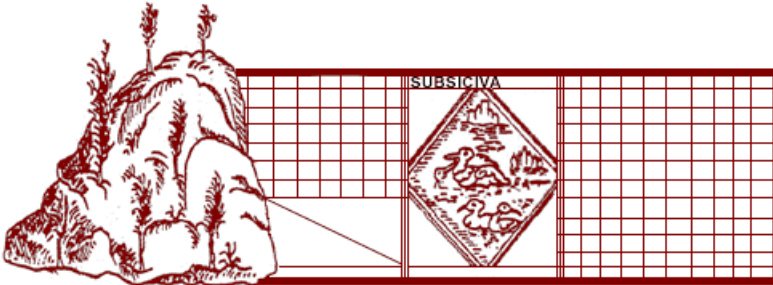
Imatge 1

Miniatura extreta del manuscrit *Arcerianus A*, que il·lustrava el tractat de l'agrimensor Agennius Urbicus, en què es mostra una zona de *subcesiu*, espai inserit dins una centuriació, però que després va ser exclòs del repartiment pel

seu caràcter d'aiguamoll i inundable. Observeu com una serralada és utilitzada com a límit de la centuriació. Penseu quina seria la plasmació real sobre el terreny d'aquest model teòric.

Imatge 2

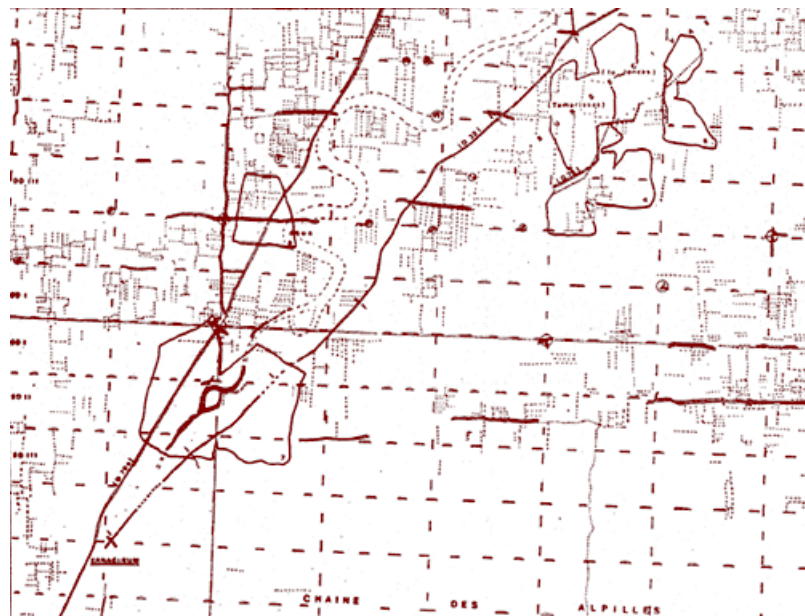
Miniatúra extreta del manuscrit *Arcerianus A*, que il·lustrava el tractat de Frontinus, en què es mostra una zona de pastures (*pascua*) comunals entre dues zones centuriades. En aquest cas l'àrea de pastures no és centuriada, ni assignada, ni repartida. Penseu quina seria la plasmació real sobre el terreny d'aquest model teòric i compareu-lo amb la vinyeta anterior.

Imatge 3

Aquí teniu un dels fragments de la famosa *forma* d'Orange (Provença, França), un dels pocs exemples d'aquests mapes cadastrals romans, fet sobre marbre, que s'han conservat, i que ha estat identificat sobre el terreny amb una de les centuriacions del territori d'Orange. Observeu la integració dels elements topogràfics que s'hi representen: una sèrie de *kardines* i *decumani* que formen un total de sis *centuriae*, travessades en diagonal per dues vies, entre les quals es representen els meandres d'un curs fluvial. Són aquests elements físics els que van servir per a identificar l'estructura cadastral sobre el terreny (vegeu imatge 4).

Imatge 4

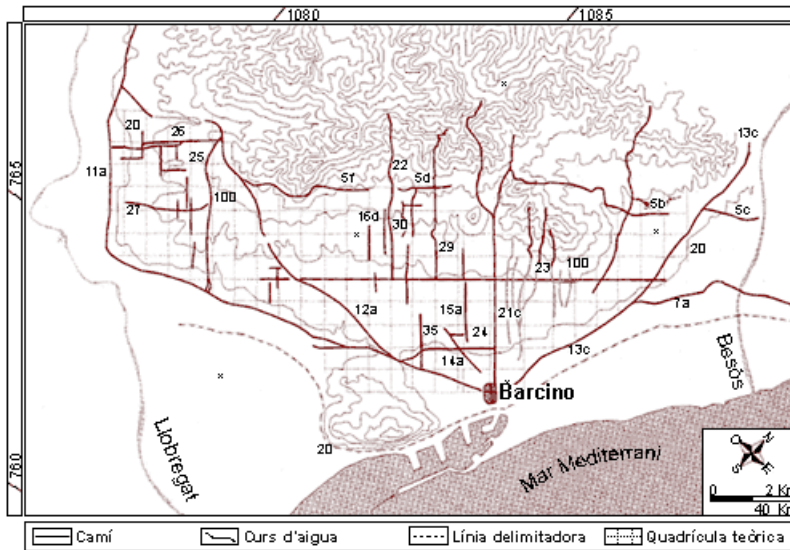

En aquesta imatge apareix restituït l'anomenat *cadastre A d'Orange*, situat al sud d'aquesta ciutat i al nord de la serralada de les Alpilles (Provença, França). Hi apareixen inserits cinc dels fragments de marbre de la *forma* d'Orange, les traces que s'han pogut documentar arqueològicament (en traç continu) i la retícula teòrica de la centuriació (en traç discontinu). Observeu la relació entre la *forma*, la retícula teòrica restituïda i les traces documentades per l'arqueologia.

Les tres darreres imatges (5-7) corresponen a tres centuriacions de l'època d'August localitzades a Hispània, ben documentades arqueològicament i publicades en diversos treballs (vegeu la bibliografia). Observeu la relació entre la retícula teòrica (quadrícula puntejada) i els límits de la centuriació documentats per l'arqueologia (en traç continu), i també entre el traçat de la centuriació i la topografia del terreny (corbes de nivell puntejades). Veureu com sovint les traces no respecten la quadrícula teòrica per a adaptar-se a les característiques topogràfiques del medi (turons, passos de riu). Observeu també la integració d'elements del medi natural (rieres, torrents, meandres fluvials).

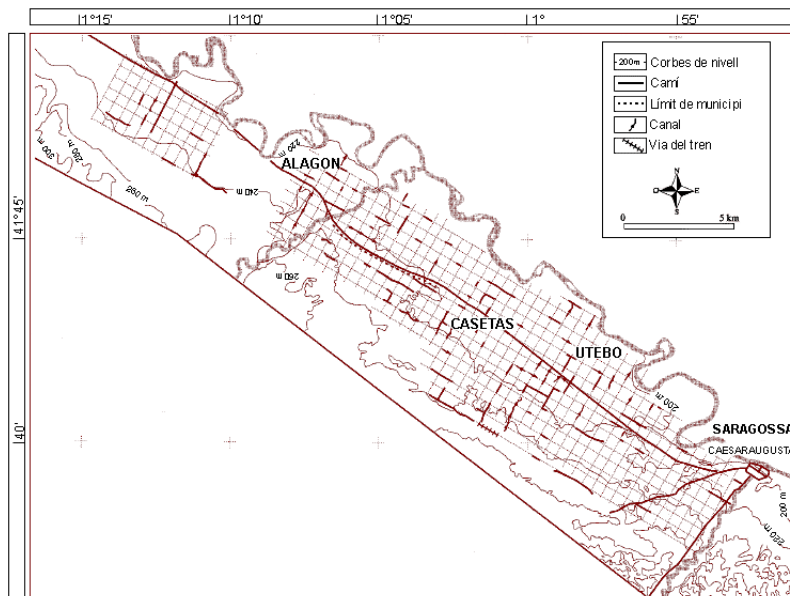

Imatge 5

Restitució de les traces de la centuriació de Barcino (Barcelona). El cadastre presenta un mòdul de 15×15 *actus*, però en el sector més pròxim a la ciutat és modificat per un mòdul de 15×20 *actus*. L'estructura agrària ha estat datada a l'època augustial (final del segle I aC) i es relaciona amb la fundació de la colònia Barcino (Barcelona) en aquest mateix moment.

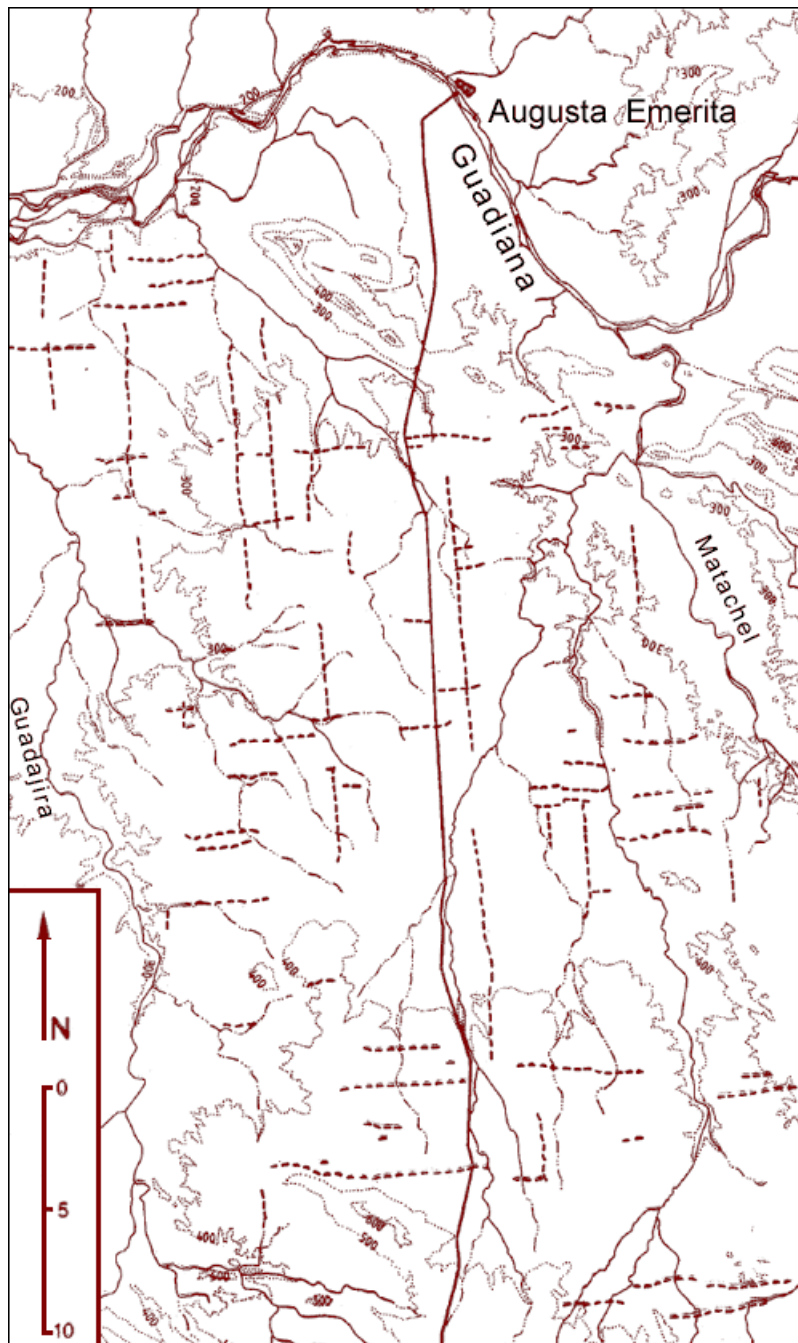
Imatge 6

Restitució de les traces de la centuriació I i III de Caesaraugusta (Saragossa). El cadastre té un mòdul de 15×15 *actus*; com en el cas de Barcelona, es data en època augustial i es relaciona amb la fundació de la colònia Caesaraugusta (Saragossa). S'estén des de la ciutat romana en sentit nord-oest per una franja més o menys paral·lela al riu Ebre, i ocupa tota la plana al·luvial. Són dues centuriacions separades per una zona de discontinuïtat sense vestigis de *limi-*

tes, coneguda pels trencaments freqüents del riu i les inundacions. Entre les dues zones centuriades hi ha una petita variació en l'orientació dels parcel·lars del la segona.

Imatge 7

Restitució de les traces de la centuriació d'Emerita Augusta (Mèrida). Es tracta d'una gran centuriació al sud del riu Guadiana, datada en època augustial i amb un mòdul gran de 20×40 *actus* (400 *iugera*).

5. Bibliografia

5.1. Organització de l'espai a Roma i centuriacions

General

Pràcticament no hi ha cap publicació de caràcter general sobre aquest tema en castellà o català. Els treballs de referència més rellevants podrien ser els següents (només es poden trobar en llibreries especialitzades en arqueologia –per exemple, Pórtico Librerías, a Saragossa, l'adreça electrònica de la qual és portico@zaragoza.net):

Chouquer, G.; Favory, F. (1991). *Les paysages de l'antiquité. Terres et cadastres de l'Occident Romain (IVe s. avant JC / IIIe s. après JC)*. París: Errance (Collection des Hesperides).

Chouquer, G.; Favory, F. (1992). *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*. París: Errance.

Chouquer, G; Clavel-Lévêque, M.; Favory, F.; Vallat, J.P. (1987). *Structures agraires en Italie centro-méridionale. Cadastres et paysage ruraux*. Roma: École Française de Rome (Collection de l'École Française de Rome, núm. 100).

Clavel-Lévêque, M. (ed.) (1983). *Cadastres et espace rural. Approches et réalités antiques*. Taula Rodona de Besançon (maig 1980). París.

Clavel-Lévêque, M.; Vignot, A. (dir.) (1998). *Atlas historique des cadastres d'Europe*. Brussel·les: Action Cost G2 (*Paysages anciens et structures rurales*).

Dilke, O.A.W. (1971). *The Roman Land Surveyors. An Introduction to the Agrimensores*. Newton Abbot: David & Charles Ltd. [traducció al francès del 1995: *Les arpenteurs de la Rome Antique*. APDCA, Valbonne Sophia Antipolis.]

López Paz, P. (1994). "La ciudad romana ideal. 1. El territorio". A: G. Pereira-Menaut (ed.). *La economía política de los romanos I*. Santiago de Compostel·la.

Pérez, A. (1996). "Les cadastres antiques en Narbonnaise occidentale. Essai sur la politique coloniale romaine en Gaule du Sud (IIe s. av. JC - IIe s. ap. JC)". *Revue Archéologique de Narbonnaise* (suplement 29). París.

Espanya

Ariño, E. (1986). *Centuriaciones romanas en el valle medio del Ebro. Provincia de La Rioja*. Logronyo.

Ariño, E. (1990). *Catastros romanos en el convento jurídico Caesaraugustano. La región aragonesa*. Saragossa.

Dedicat a l'estudi de les centuriacions de Saragossa, un dels pocs treballs monogràfics que hi ha sobre el tema.

Ariño, E.; Díaz, P.C. (1999). "La economía agraria de la Hispania romana: colonización y territorio". *Estudios de economía antigua de la Península Ibérica. Nuevas aportaciones (Studia Historica. Historia Antigua)* (pàg. 153-192).

Ariño, E.; Gurt, J.M. (1994). "Catastros romanos en el entorno de *Augusta Emerita*. Fuentes literarias y documentación arqueológica". A: J.G. Gorges; M. Salinas (ed.) (1994). *Les campagnes de Lusitanie romaine: occupation du sol et habitats* (pàg. 45-66). Madrid/Salamanca.

Gorges, J.G.; Salinas, M. (ed.) (1992-1993). *El medio rural en Lusitania romana, formas de hábitat y ocupación del suelo (Studia Historica, Historia Antigua)* (núm. X-XI, pàg. 45-66).

L'Avenç (1993, número 167, febrer). Dossier dedicat als cadastres en època romana.

Ja teniu un dels articles, el de M. Clavel-Lévêque, recomanable i, sobretot, accessible!

Olesti, O. (1993). "La Cerdanya en època antiga: romanització i actuació cadastral". A: *Estudios de la Antigüedad* (núm. 6-7, pàg. 133-154). Bellaterra.

Olesti, O. (1995). *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I aC). Estudi d'arqueomorfologia i història*. Mataró.

Palet, J.M. (1997). "Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època íberoromana i l'altmedieval. Segles II-I aC / X-XI dC". *Estudis i memòries d'arqueologia de Barcelona 1*. Barcelona: Centre d'Arqueologia de la Ciutat.

Treball monogràfic sobre estructures agràries centrat en el Pla de Barcelona; s'ocupa de les centuriacions des d'una perspectiva diacrònica –en relació amb les estructures preromanes i els parcel·lars medievals.

Palet, J.M. (1998). "Les emprems del paisatge". *L'Avenç* (núm. 231, pàg. 73-77).

Palet, J.M. (2000). "Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya: arqueomorfologia i estudi de casos". *Territori i societat a l'Edat Mitjana. Història, arqueologia, documentació* (vol. III, 1999-2000, pàg. 75-110). Lleida.

6. Activitats

6.1. Activitat 1

Es tracta de reprendre la reflexió que hem encetat en l'apartat "Grècia antiga": què és el que diferencia en essència la concepció de l'espai de les societats integrades (neolítiques i antigues) de la de les civilitzacions clàssiques?

- 1) Llegiu els paràgrafs quart i cinquè de la introducció.
- 2) Feu les tres primeres lectures. És molt important que la terminologia llatina sobre cadastració i centuriació us quedi ben clara. Serviu-vos de les definicions del glossari.
- 3) Observeu atentament les imatges, tenint en compte el que s'exposa en les lectures i en els comentaris de les imatges.
- 4) Des d'un punt de vista històric, relacioneu la difusió generalitzada de les centuriacions amb les crisis agràries del final de la República (vegeu en la contextualització històrica el que fa referència als Gracs).
- 5) Reflexioneu de manera general sobre la funcionalitat i la significació del fenomen de la cadastració i centuriació del territori en època romana.

Redacteu un treball de dues planes amb el resultat de les vostres lectures, observacions i reflexions.

6.2. Activitat 2

En aquesta activitat reprenem el tema de les concepcions del poder en el món antic, que ja hem tractat en els apartats "Egipte faraònic", "Mesopotàmia" i "Europa". Ho farem analitzant comparativament un text romà i uns textos egipcis. El primer és l'autobiografia d'August (vegeu la quarta lectura³). Els segons són tres textos ben representatius de les concepcions egípcies sobre el rei i la funció de la reialesa. L'objectiu final d'aquest estudi és doble: d'una banda, comparar les dues maneres d'entendre la monarquia, no solament en relació amb els continguts, sinó també, i sobretot, en relació amb el tipus de discurs; d'altra banda, a partir de la comparació precedent i del que ja coneixeu sobre el tema, veure què diferencia la concepció sobre el temps i el passat dels tres tipus de civilitzacions que hem estudiat al llarg del curs: les societats de "discurs mític"

(com ara les cultures neolítiques, Egipte, Mesopotàmia o els indoeuropeus), el poble d'Israel (que en aquest camp, com sabeu, té un plantejament original) i el món clàssic (Grècia i Roma), de "discurs lògic".

1) Repasseu (o tingueu present) tot el que sabeu sobre l'oposició discurs mític / discurs lògic.

2) Llegiu els dos primers paràgrafs de la introducció i feu la lectura de contextualització històrica sobre el pas de la República a l'Imperi (vegeu en la contextualització històrica el que fa referència a l'expansió territorial romana).

3) Llegiu acuradament l'autobiografia d'August (vegeu les Lectures).

Un cop feta la lectura de contextualització històrica i llegides i analitzades les *Res Gestae*, us haureu fet una idea prou completa sobre l'època d'August i les concepcions romanes sobre el poder i el paper del *princeps*. Llavors:

4) Llegiu amb atenció els tres textos egipcis que reproduïm a continuació. Tingueu present la lectura d'H. Frankfort "La autoridad del rey" (vegeu la segona lectura de l'apartat "Egipte faraònic"), i compareu aquests textos amb els que es recullen en l'activitat 2 de l'apartat sobre "Egipte faraònic", sense oblidar l'equació Osiris = rei mort. Traieu-ne conclusions. Després compareu les concepcions egípcies sobre la reialesa i el poder amb les romanes, no solament des del punt de vista de les funcions (continguts), sinó també de les representacions (forma, tipus de discurs). Quina imatge tenien dels seus governants els egipcis i els romans? En què diferien aquestes imatges? Quin pes concedien a les personalitats individuals dels caps? Quina mena de "fets" prenién en consideració els uns i els altres? August va escriure la seva autobiografia: és pensable una "biografia" d'un faraó egipci? Per què?

Text 1. [Parla el rei difunt:] "Jo sóc aquell que creava l'ordi, que era amic de Nepri [el déu del gra]. El Nil em respectava en cada plana. No es patia fam en els meus anys, i no es tenia set, sinó que tothom estava en pau gràcies al que jo havia fet, i es parlava amb elogi de mi. Tot el que jo ordenava estava en el seu lloc correcte [era com havia de ser]".

(Instruccions d'Amenemhat I al seu fill Sesostris, regne mitjà).

Text 2. "Adoreu el rei [Amenemhat III, dinastia XII, regne mitjà] en el més íntim del vostre ésser, sentiu-vos units a Sa Majestat en els vostres cors, aclameu-lo en tot moment. Ell és el Sia [la saviesa⁶] que és en els cors; els seus ulls escruten tots els éssers. Ell és un Re, sota la guia del qual es viu; qui està sota la seva llum tindrà grans possessions. Ell és un Re, mitjançant els raigs del qual es veu, i brilla més que el disc del sol. La seva calor crema més que la flama del braser, i consumeix, quan està actiu, més que el foc. Fa verdejar la terra més que una inundació abundant, omple les dues terres de plantes de la vida. Els nassos estan tancats quan ell s'enrabia, però quan està tranquil es respira grà-

⁽⁴⁾El que dóna vida als éssers vius és l'alè de "déu" o del rei.

⁽⁵⁾Com Ptah (vegeu l'activitat 3 de l'apartat sobre "Egipte faraònic"), Cnum és també un déu creador, però, a diferència del primer, no crea mitjançant la paraula sinó modelant les criatures amb fang.

cies al seu alè⁴. Ell dóna tot allò que cal per a viure a qui el segueix, és generós en aliments amb qui l'acompanya en el seu camí. Aquell a qui ell afavoreix serà ric en possessions, aquell que se li oposa no tindrà res⁷. [...] [Egipte] es fonamenta en l'adoració de la seva perfecció. Ell obre la creació [...], ell és la vida per a qui el venera, mentre que els seus enemics són reduïts a (res?). [...] El rei és l'essència de la vida, la seva boca és l'abundància. Existirà aquell que és creat per ell. [...] Ell és un Cnum⁵ per a tots, el progenitor que crea la humanitat. [...] No poseu impediments (amb la vostra conducta indigna) a les recompenses que ell dóna. Aclameu la corona del Baix Egipte, adoreu la corona blanca [de l'Alt Egipte]. Honoreu qui porta la doble corona. Feu això: serà saludable per a vosaltres, us serà útil per sempre".

⁽⁶⁾Les tres "proprietats" que caracteritzen el poder del rei i el capaciten per a governar són *sia*, la saviesa, *hu*, la prolació imperativa, és a dir, l'ordre creadora (com la paraula creadora de Ptah, que, de fet, és una ordre; vegeu l'activitat 3 de l'apartat sobre "Egipte faraònic"), i *maat*, la veritat, la justícia i l'ordre còsmic. Perquè està dotat d'aquestes prerrogatives, el rei pot acomplir la seva missió, que és la intercessió entre el món dels homes i el dels déus.

⁽⁷⁾No es refereix tant a la generositat material del rei (que, evidentment, no podia arribar a tothom), sinó a la riquesa que proporciona gràcies a la seva tasca còsmica d'intercessió davant els déus per a garantir l'harmonia universal i l'abundància alimentària (vegeu la segona lectura de l'apartat "Egipte faraònic").

(*Instruccions de lleialtat, Estela de Sehotepibre, regne mitjà*).

Text 3.

"El rei fou format pel seu pare Atum,
Abans que existís el cel,
Abans que existís la terra,
Abans que existissin els homes,
Abans que haguessin nascut els déus,
Abans que existís la mort".

(*Textos de les Piràmides, regne antic*).

Nota al text

Per a entendre bé aquest text, recordeu el concepte de temps primordial i la projecció cap a aquest temps de tot ens sentit com a essencial.

5) A partir de les reflexions anteriors i de tot el que hem anat veient al llarg del curs en relació amb els discursos sobre el passat i les concepcions del temps en les societats "integradas" i a Israel, intenteu de copsar les diferències entre aquests darrers discursos i la concepció "històrica" del passat dels romans.

Redacteu una síntesi de dues planes amb les vostres conclusions.

6.3. Activitat 3

A partir de tot el que heu après durant el curs, comenteu la frase següent de G. Flaubert:

"Els déus ja no hi eren, i Crist encara no hi era, i entre Ciceró i Marc Aureli hi va haver un moment únic en què l'home estigué sol".

7. Glossari

actus m Mesura de longitud de 120 peus romans (35,5 m aprox.).

ager diuisus et adsignatus f Terra dividida i distribuïda entre els colons. La manera més característica de fer-ho era mitjançant la centuriació.

ager publicus f Terra pública: són les terres propietat de l'Estat.

agrimensor m L'agrimensor, literalment 'mesurador de terra'.

centuria f Mesura de superfície. El seu mòdul originari era un quadrat de 20 × 20 *actus* (200 *iugera*, 100 *heredia*). Tanmateix, s'han descobert més de 30 mòduls diferents de *centuria* arreu de l'Imperi. Era la base a partir de la qual es feien les divisions i assignacions dels lots de terra.

centuriatio f Divisió del territori en centúries a manera de quadrícula. També s'anomenava *limitatio*.

corpus agrimensorum romanorum m Conjunt de tractats i escrits que servien d'orientació als agrimensors davant les dificultats que podien trobar en el desenvolupament de la seva feina. Conté informació teòrica i pràctica relativa a l'agrimensura amb nombroses il·lustracions. Ens ha arribat per manuscrits tardans, els més importants dels quals daten dels segles V, VI, IX i X.

decumanus m Cada un dels *limites* (camins o límits entre parcel·les) paral·lels, normalment en sentit est-oest, que en creuar-se amb els *kardines* formaven la trama ortogonal de les diferents *centuriae*.

decumanus maximus m Un dels dos eixos ortogonals més grans. És el *decumanus* principal a partir del qual es duïa a terme la centuriació.

forma f Mapa o plànol en què es plasmaven les divisions cadastrals establertes sobre el territori.

iugerum m Mesura de superfície de 2 *actus* de llarg per 1 *actus* d'ample (71 × 35,5 m aprox.). Dos *iugera* formaven un *heredium*.

kardo m Cada un dels *limites* (eixos) paral·lels, normalment en sentit nord-sud, que en creuar-se amb els *decumani* formaven la trama ortogonal de les diferents *centuriae*.

kardo maximus m Un dels dos eixos ortogonals més grans.

limites m Camins o traces que serveixen de límit entre centúries.

subsecium f Terra no dividida, ni assignada, ni repartida.

territorium f Terra emplaçada sota jurisdicció d'una comunitat local.